

התיישבות חיילים בארץ-ישראל לאחר מלחמת העולם השנייה

מבוא

תופעת המגינים והלוחמים השואפים להחליף את החרב במחרשה שזורה בתולדות ישראל. עם חידוש היישוב היהודי בארץ-ישראל בראשית המאה העשרים העלו אנשי 'השומר' לראשונה את הרעיון להקים יישוב חקלאי של חברי הארגון.¹ הרעיון להקים התיישבות של חיילים חוזר ועלה בקרב חיילי הגדודים העבריים משוחררי מלחמת העולם הראשונה; ובמהלך מלחמת העולם השנייה הוא התעורר בקרב המתנדבים לצבא הבריטי. בתום מלחמת העולם השנייה עלה רעיון זה מתוך שורות החיילים. גם האישים המרכזיים בתנועה זו היו מקרב המתגיסים עצמם. הם חלמו על התיישבות חקלאית בארץ-ישראל לאחר שחרורם משירותם הצבאי, וקיוו לסחוף אחריהם חיילים רבים ולהקים עשרות ארגוני התיישבות של חיילים אשר יהיו מנוף התיישבותי, ושבעקבותיהם יבואו גם המוני בני נוער מן הארץ ומן הגולה.

ראשיתה של תנועת החיילים להתיישבות בהתארגנותם של ארגונים בודדים תוך כדי מלחמה, ועם תום המלחמה הם היו לתנועה התיישבותית אחת. המוסדות הלאומיים והתנועותיים לא היו ערים

מאמר זה הוא תמצית של עבודת הגמר שכתבתי בהנחיית פרופ' דן מכמן במסגרת לימודי לתואר מוסמך באוניברסיטת בר-אילן.

1 ק' גלעדי, 'מסגרה עד כפר גלעדי', בתוך: קובץ השומר: תעודות וזכרונות ודברי הערכה כתובים בידי ותיקי השומר, תל-אביב תרצ"ז, עמ' 99-108.

לתופעה זו, לא עודדו את החיילים ואף לא נתנו להם כל תמיכה ארגונית על מנת לקדם את רעיון ההתיישבות ביחידותיהם.

רעיון התיישבות החיילים לא היה יוצא דופן בתקופה האמורה, הוא היה חלק מהמשימות הציוניות שנטלו על עצמם המתגייסים והיישוב בארץ-ישראל. תרמו לכך האווירה ההתנדבותית בשנים 1936-1945 ומערכת הערכים של היישוב. בשנים שקדמו למלחמה, 1936-1939, גאו מאורעות דמים בארץ וממשלת בריטניה ניסתה למצוא פתרון מדיני לבעיית ארץ-ישראל. לנוכח הצעות החלוקה של ועדת פיל התגבשה ביישוב הדעה שיש להמשיך במפעל העלייה וההתיישבות בכל חלקי הארץ, וזאת כדי להרחיב את גבולות היישוב ולחבר אזורים המרוחקים זה מזה. 'קרן קיימת לישראל' הגבירה את רכישת הקרקעות והמוסדות המיישבים הגבירו את ההתיישבות. תנופה התיישבותית זו התאפיינה ביישובי 'חומה ומגדל', יישובים שהוקמו במהירות, ושהיה להם אופי של היאחזות חקלאית בעלת סממן צבאי. את הקמת הנקודות ליוו מתנדבים רבים מיישובי הסביבה וחברי ארגון 'ההגנה'. בשנים אלה נוסדו חמישים ושלושה יישובים בכל רחבי הארץ. מניעי ההתיישבות היו בעיקרם מדיניים וביטחוניים ולא נבחנו בתשומת לב התנאים החקלאיים והכלכליים.

בשנות מלחמת העולם השנייה היו מגמות ההתיישבות והות, אך ביצוען היה קשה ביותר, מאחר שממשלת בריטניה הקשיחה את עמדתה ופרסמה את 'תקנות העברת קרקעות בארץ-ישראל' (28 בפברואר 1940). על פי תקנות אלה רוב אזורי הארץ היו סגורים או מוגבלים לרכישה בידי יהודים.²

מצב זה הביא את הנהלת הסוכנות ו'קרן קיימת לישראל' לנסות את כל הדרכים כדי לעקוף את חוקי הקרקעות, ואכן כ-420,000 דונם נרכשו בשנים אלה. שטחי קרקע גדולים (45,000 דונם) נרכשו בצפון הארץ, להתיישבות למטרות מדיניות וביטחוניות - הגנה על עמק החולה, תפיסת גבולה הצפוני של הארץ והגנה על רכס הרי צפת. חשיבות נוספת הייתה להתיישבות באזור רכס הרי נפתלי - הייתה בכך חדירה של יהודים לאזורים שעד לתקופה זו לא הייתה בהם נוכחות יהודית כלל. במשך כל שנות המלחמה הוקמו ארבעים וחמישה יישובים חדשים, שלושים וחמישה קיבוצים ועשרה מושבים.³

רעיון ההתיישבות של החיילים השתלב אפוא באווירת החלוציות של אותם ימים. ואכן באוקטובר 1944 נמנו שלושים ואחד ארגוני התיישבות שהקימו החיילים עצמם, והם פנו, יחד עם מאות חיילים בודדים, אל ה'מרכז החקלאי' וביקשו להפנותם להתיישבות חדשה או להשלמת מושבים קיימים.⁴ לאחר המלחמה, כתוצאה מ'תקנות העברת הקרקעות' וההתנגדות העזה של הערבים למכירתן, הוגבלה תנופת ההתיישבות. בארגוני התיישבות של החיילים נוצר מצב של חוסר ודאות וחוסר

2 יי שביט, המנדאט הבריטי על ארץ-ישראל: שלטון, חקיקה ומנהל, בתוך: יי פורת (עורך), ההיסטוריה של ארץ-ישראל, המנדאט והבית הלאומי (1917-1947), ירושלים תשמ"ב, עמ' 105.

3 יי ויץ, התנהלותנו בתקופת הסער ניסן תרצ"ז - ניסן תש"ז, מרחביה 1947, עמ' 36-37; ג' ביגר וי' בן-ארצי, 'תמורות בנוף היישובי בגליל העליון בתקופת המנדט', א' שמואלי ואחרים (עורכים), ארצות הגליל, חיפה 1983, עמ' 450.

4 צ' ליברמן, דין וחשבון ל'מרכז החקלאי', 2 באוקטובר 1944, אה"ע, IV 307 תיק 52.

ביטחון לגבי כל מפעל ההתיישבות שלהם. הכול רצו לדעת היכן יהיה מיקומה של נקודת ההתיישבות העתידית שלהם. חוסר המידע הביא למשבר בארגוני ההתיישבות של החיילים, והדבר גרם לעזיבה גדולה ולהתפרקותם של מספר ארגוני התיישבות.

כ-3,000 חיילים מתוך 29,934 המתגייסים, כלומר עשרה אחוזים, היו חברי ארגוני ההתיישבות אך בפועל עלו להתיישבות כ-1,500 חיילים, כלומר חמישה אחוזים. נתונים אלה מורים שרוב החיילים לא פנו לרעיון זה, ועם תום המלחמה מצאו את מקומם בערים הגדולות. היו גם חיילים שהתארגנו תוך שירותם הצבאי לקואופרטיבים מקצועיים בהתאם למקצועות שעסקו בהם בצבא, נהגים, פועלי נמל, בעלי מקצועות טכניים, מדפיסים מודדים וכיוצא באלה.⁵ מאמרנו יתרכז בהתיישבות החקלאית של חיילים ארץ-ישראלים ששירתו בצבא הבריטי, הדרום-אפריקאי והצ'כי והתיישבו עם תום שירותם הצבאי. ננסה לבדוק את התהליכים הרעיוניים ואת הדרכים המעשיות שהביאו להתיישבות החיילים לאחר מלחמת העולם השנייה.

ראשית הרעיון: הבחירה בהתיישבות חקלאית

רעיון ההתיישבות לאחר מלחמת העולם השנייה עלה בקרב חיילים ארץ-ישראלים בצבא הבריטי בסוף 1942 ובראשית 1943, כאשר הצבא הגרמני נחל מפלות בקרבות בצפון אפריקה והחל להתמוטט בקרבות סטלינגרד.⁶ בחיילים התעוררה התחושה המוטעית כי מלחמת העולם עומדת להסתיים במהרה והם החלו לחפש פתרונות לעתידם הכלכלי לאחר המלחמה. ככל שהתמשך זמן שירותם כן גברה דאגתם מפני הצפוי להם בחייהם האזרחיים. הזמן החולף הרחיקם מן התכרה בארץ-ישראל וממקורות התעסוקה בה. ניכר היה גם חוסר אמונה בכוחם של מוסדות היישוב לפתור את בעיותיהם בעתיד. מצד שני הדאיג את החיילים האסון ההולך וגדל של יהודי אירופה, לאט לאט נוכחו רבים מהם לדעת שהם נשארו בודדים וללא עורף משפחתי מאחר שבני משפחותיהם הושמדו בשואה. ראשיתו של הרעיון כפתרון בעייתו הכלכלית של הפרט המשתחרר, ההופך במשך הזמן לדרך של שליחות והגשמה ציונית. הוגי הרעיון קיוו לסחוף אחריהם חיילים רבים, שיתארגנו לעשרות ארגוני התיישבות אשר יהוו מנוף התיישבותי ואחריהם יבואו גם המוני בני נוער מן הארץ ומן הגולה. 'ביחידותינו בארץ מנסרת השאלה מה יהא עתידם של אלפי החיילים והחיילות העבריים אחרי המלחמה, מה יהא מקור יצירתם, עבודתם ופרנסתם עם שובם הביתה';⁷ אין ספק כי הפעם יהיו הדברים שונים לגמרי מאשר במלחמה הקודמת. לע"ע החרדה לגורל החיילים יש לה מהלכים בקרב החיילים עצמם... טרם שמענו מפי מנהיגים דבר אודות עתידנו.⁸

5 מ' נאור (עורך) לכסיקון כוח ה"הגנה", תל-אביב תשנ"ד, עמ' 138; "גלבר, תולדות ההתנדבות, ד: בין בריטים ערבים וגרמנים, ירושלים תשמ"ד, עמ' 293-294.

6 'מלחמת העולם השנייה', אנציקלופדיה למדעי החברה, ג, עמ' 528.

7 החלטות כינוס החיילים של הגדוד השני שהתארגנו להתיישבות חקלאית, 30 באוקטובר 1943, אה"ע, IV 235 תיק 50 [להלן: כינוס הגדוד השני].

8 אל הכפר: ביטאון התנועה להתיישבות חיילים, 1 (דצמבר 1943), עמ' 15.

רבים מהחיילים הכירו מקרוב את קשייהם של החיילים משוחררי מלחמת העולם הראשונה ואת רעיון ההתיישבות שלהם בנגב, שלא יצא לפועל מחוסר תמיכה של ממשלת המנדט ובגלל קשיים ארגוניים וחוסר משאבים של המוסדות הציוניים,⁹ 'שלא יחזרו לנו הימים ההם שקרו עם הגדודים העבריים במלחמה הקודמת'.¹⁰

החיילים חששו מפני הצפוי להם עם השיבה ארצה לאחר שנים רבות של ניתוק חברתי ושל ניתוק ממקורות תעסוקה ופרנסה: 'הידעו מיליוני החיילים לעבור ממלאכת ההשמדה לחיי יצירה קשים? החיילים בעלי משפחות כרווקים הוצאו ממערכת היצירה בארצם. מקומותיהם תפושם על ידי אחרים. הבעיה העיקרית: כיצד למנוע מן החייל המשוחרר את חרפת הרעב?¹¹

מראשוני
המתנדבים לצבא
הבריטי, צריפין,
ספטמבר 1939

החששות מאבטלה נבעו בין השאר מהמציאות הכלכלית שנוצרה בארץ כתוצאה מן המלחמה. ייבוא ההון הפרטי כמעט נפסק, והשנה הראשונה של המלחמה התאפיינה במשבר כלכלי עמוק.¹² עולים חדשים שהגיעו ארצה בשלהי שנות השלושים לא הצליחו להיקלט במקומות עבודה, ורבים מהם התנדבו לצבא לאחר ששלטונות הצבא פרסמו את פקודת הקמת בסיס קליטה ומיון בסרפנד (30

9 לאחר מלחמת העולם הראשונה העלו חיילי הגדודים העבריים המתנדבים שהגיעו מחוץ לארץ את הרעיון להישאר בארץ ולהתיישב בה בשטחים שוממים בנגב. הרעיון לא יצא לפועל עקב חוסר תמיכה של ממשלת המנדט, קשיים ארגוניים וחוסר משאבים של המוסדות הציוניים. ראו: ש' רובינשטיין 'הנסיונות ליישב את משוחררי הגדודים העבריים בחבל ערד בשנים 1919-1923', האומה, 43 (אייר תשל"ח), עמ' 1-11; י' עילם, הגדודים העבריים במלחמת העולם הראשונה, תל-אביב תשל"ג, עמ' 286-287, 303.

10 'עין המדבר: עלון ספקי המים', בתוך: אל הכפר (לעיל, הערה 8), עמ' 44.

11 'בעית הבעיות', יעל: ביטאון היחידות העבריות לתובלה, 65 (22 באוקטובר 1943), אצ"מ, S25/2315.

12 ד' גלעדי, 'מעלייה לעלייה ובין גאות למשבר: התפתחותו של היישוב היהודי בבית הלאומי בארץ-ישראל, י' פורת ו' שביט (עורכים), המאנדאט והבית הלאומי (1917-1947) (ההיסטוריה של ארץ-ישראל, ט), ירושלים 1982, עמ' 172.

בספטמבר 1939) במטרה להשלים תקנים של יחידות בריטיות שנמצאו בארץ. האנשים גויסו על בסיס אישי ללא תיאום עם הסוכנות היהודית ותנאיה. רוב המתגייסים הראשונים היו אפוא עולים חדשים מובטלים שמצאו בגיוס פתרון לבעיותיהם הכלכליות.¹³ בשנת 1941, בעקבות המלחמה, חל מפנה והחלה גאות בכלכלת ארץ-ישראל. הצבא הבריטי היה מנותק ממקורות האספקה שלו, והתעשייה הארץ-ישראלית התאימה את ענפיה לצרכיו. החיילים הארץ-ישראלים ידעו שהתעשייה המיועדת לצורכי המלחמה, עלולה להתמוטט עם סיומה: 'הפרוספריטי הקיימת כעת בארצנו כולה נובעת מהמאמץ המלחמתי של הישוב... תעשית המלחמה תיפסק ויתכן כי יהיה חוסר עבודה גם בלעדי החייל המשתחרר'.¹⁴ מאחר שחששו שיתקשו לשוב אל הערים ולהיקלט בחברה ובשוק העבודה כיחידים ביקשו רבים מן החיילים להקים ארגון התיישבותי מתוך המסגרת החברתית שיצרו תוך כדי השירות הצבאי.¹⁵

רוב החיילים שפנו לרעיון ההתיישבות החקלאית היו בעלי רקע ציוני חלוצי, חניכי תנועות נוער חלוציות מן הגולה וילידי הארץ בני הדור השני של המושבים והמושבות. החיים בכפר ועבודת האדמה היו אידאל חלוצי מאז ראשית ההתיישבות בארץ-ישראל ולאורו הם חונכו. אך למניע הציוני הצטרף עתה כאמור מניע כלכלי פרטי: 'אנו חיילים עבריים שאחזנו ראשונים בנשק, לקריאת העם. לנו הזכות הראשונה להיאחו בקרקע עבודה הגנו ולחמנו. המתישב בחקלאות תמיד ימצא את קיומו ואת קיום משפחתו, ואין לדבר על חשיבות הרגשת בטחון זו בשביל הפרט המשתחרר'.¹⁶ 'ברעיון ההתיישבות שלנו יש לראות את המשכו של המפעל הציוני. הפתרון הרצוי ביותר לקראת זה יצירת מפעל התיישבות כביר של חיילים משוחררים. למלאות שליחות של הציונות מלבד הדאגה למחר, זה קשור זה בזה; לקשור את תכנית הפרט לתוך הכלל'.¹⁷ החיילים הדגישו את ההיבט הביטחוני של ההתיישבות. הם ביקשו לכבוש קרקעות ולקבוע עובדות בשטח בכל רחבי הארץ, ושאפו להתיישבות כיבושית. הם רצו להתיישב 'מדן ועד באר שבע ומעבר להם', ובין האזורים שמנו: 'צפון החולה, והחולה כולה, ערבות בית שאן, אזורים נרחבים בצפון הארץ... הנגב שטח שומם של מיליוני דונמים'.¹⁸ על רקע הידיעות הקשות על ממדי השואה נוסף למניעי ההתיישבות המניע של שיקום ושל מילוי צו לאומי: 'עם תום המלחמה יגדל שבעתיים תפקידו החלוצי של החייל. מחנה הנוער החלוצי הושמד כליל במלחמה זו והחייל העברי בברית נאמנה עם הנוער החלוצי בארץ ייתבע לכיבוש קרקע, ים ועבודה, לפיתוח הארץ, כדי שתקלוט את המוני בניה שביה'.¹⁹

מעשה ההתיישבות נועד אף לסתור את מגמת ה'ספר הלבן', שלא זו בלבד שהגביל את רכישות הקרקע, אלא גם סגר למעשה את שערי ארץ-ישראל בפני שארית הפלטה מאירופה. חברי ארגון

13 י' גלבר, תולדות ההתנדבות, א: ההתנדבות ומקומה במדיניות הציונית והיישובית 1939-1942, ירושלים תשל"ט, עמ' 169.

14 יוסף טצה, חייל מפלוגת החפרים, אל א' הרצפלד, 10 בספטמבר 1942, אה"ע, IV 235 תיק 726.

15 גלעדי (לעיל, הערה 12), עמ' 173.

16 כינוס הגדוד השני.

17 שם.

18 איגוד החיילים להתיישבות בגדוד השני אל אברהם הרצפלד, 15 באפריל 1944, אה"ע, IV 235 תיק 50.

19 שם.

'מכמורת', למשל שמו להם למטרה לייסד כפר דייגים: 'להרחיב את שדות הלחם של היישוב הקטן בארץ, אשר החוקים הדרקוניים של הספר הלבן כמעט דנו אותו לחיסול איטי, וכן לפתוח פריצה קטנה בשערי הארץ הנעולים בשביל שרידי השואה'.²⁰

התגבשות רעיון ההתיישבות ביחידות שונות

רעיון ההתיישבות החל להתרקם במקביל ביחידות שונות, שהיו מרוחקות זו מזו וללא קשר ביניהן. אירועי הזמן והתנאים הובילו את החיילים לאותה מסקנה ממניעים דומים ולשם מטרת דומות. נשתדל להתחקות אחר מהלכיו של רעיון ההתיישבות ביחידות השונות על פי סדר כרונולוגי.

ביחידות חיל הרגלים

דומה כי לראשונה הרעיון עלה ביחידות ה-BUFFS יחידות חיל רגלים ארץ-ישראליות שהוקמו במטרה להגן על ארץ-ישראל.²¹ המתגייסים אליהן לא ראו עצמם מתנדבים להשלמת יחידות בריטיות קיימות, כמו שאר המתנדבים, אלא כיסוד לצבא העברי העתידי. לאכזבתם של החיילים העסיקים הצבא הבריטי בתחילה בתפקידי שמירה שוליים, בעבודות מחנה ובתרגילי סדר.²² בקיץ 1941 חנתה פלוגה 4 של חיל הרגלים בערבות יריחו, ואנשיה קיימו בתקופה זו דיונים והעלו רעיונות לגבי עתידם לאחר השירות הצבאי. במסגרת זו הועלה לראשונה הרעיון להקים תנועת חיילים להתיישבות. אולם מפאת אירועי המלחמה לא פותח הרעיון ונותר נחלתם של מעטים בלבד.²³

ביחידות חיל החפרים

יחידת חיל החפרים 601 החלה בשירותה הצבאי בנובמבר 1939 בהקמת ביצורים בגבול צרפת-בלגיה. היחידה נתקלה בכוחות גרמניים, ובמאי 1940, עם פינוי דנקירק, נסוגה עם הכוחות הבריטיים לבריטניה.²⁴ באפריל 1941 השתתפו החפרים במערכה ביוון והיו מהם שנפלו בשבי הגרמנים. באוגוסט 1942, לאחר שהועברו לצפון אפריקה, השתתפו חיילי היחידה בהתקפה הבריטית על נמל טוברוק. איננו יודעים מתי עלה ביחידה זו לראשונה רעיון ההתיישבות, מכל מקום באוגוסט 1942, בהיותם במצרים, פנה ארגון החיילים להתיישבות שהוקם ביחידה זו ל'מרכז החקלאי' בבקשת סיוע.²⁵

20 ש' סהר, ספינות העץ, תל-אביב 1969, מבוא.

21 BUFFS - פלוגות חיל רגלים שהוקמו ברגימנט ה'באפס' בקיץ 1940 כיחידות העבריות הראשונות. 'היחידות העבריות במלחמת העולם השנייה', נאור (לעיל, הערה 5), שם, עמ' 190.

22 שם.

23 צ' ליברמן (עורך) בשלח ובמחרשה: קובץ חיילים חברי תנועת המושבים, תל-אביב תש"ה, עמ' 290.

24 נאור (לעיל, הערה 5), עמ' 189.

25 ארגון החיילים להתיישבות ביחידת החפרים 601 אל ה'מרכז החקלאי' 1942, אה"ע, IV 235 תיק 726.

ביחידת ספקי המים

ביולי 1943, לאחר מפלת הצבא הגרמני באלעלמיין (23 באוקטובר 1942) ועם סיום המערכה בצפון אפריקה, הועלה רעיון ההתיישבות בעלון פלוגת ספקי המים של חיל התובלה המלכותי. הרעיון הוצג כפתרון כלכלי לחייל החוזר לארצו.²⁶

מפגש עם חייל שנמלט מן השבי ביוון

במחנות השבויים בגרמניה

ב־21 באפריל 1941, בעת המערכה ביוון, נפלו בשבי הגרמנים חיילים ארץ-ישראלים מיחידות החפרים ומיחידת תפעול הנמלים.²⁷ הם הועברו לסטלג 383 בגרמניה. בשהותם בשבי הועלה גם אצלם רעיון ההתיישבות. במכתב למשרד העבודה הבריטי בלונדון שנכתב בסוף ספטמבר 1943 ממקום כליאתם טענו הכותבים כי הם פונים בשם כ־1,500 שבויים הכלואים ומפוזרים במספר מחנות שבויים בגרמניה.²⁸ הם ביקשו לקבל הסכמה רשמית לרעיון התיישבות כפרית ועירונית במסגרת תכנית לשיקום חיילים לכשתסתיים המלחמה. הם הציעו מספר תכניות התיישבות: (א) התיישבות חקלאית – על קרקע ממשלתית, בשטחי קרקע מרוכזים וסמוכים, כדי שהמתיישבים יוכלו לעבד את משקיהם בשיתוף ובעזרה הדדית, במימון ממשלתי בצירוף הסכונות ההייליים; (ב) התיישבות עירונית – שתהיה מיועדת לעובדי תעשייה, לסוחרים ולבעלי מקצועות חופשיים, בפרוורי הערים,

26 מזכירות ארגון 'על' אל הוועד הפועל של ההסתדרות, 5 בספטמבר 1943, אה"ע, IV 307 תיק 52. מזכירות הארגון הייתה מורכבת מוותיקי ההתיישבות העובדת שהתגייסו לפלוגות התובלה: משה מוסנזון איש נען, יוסף בנקובר איש רמת-הכובש ויתזוקאל סחרוב מוותיקי ה'הגנה'.

27 גלבר (לעיל, הערה 5), עמ' 131-150.

28 א' זלברג וי' דגני אל משרד העבודה הבריטי, אצ"מ, S15/4181. בארכיון מצויים מכתבים רבים ששלח א' זלברג להוריו. במכתבים אלה אין כל התייחסות לנושא התיישבות השבויים. למרות כל מאמציי לא הצלחתי לאתר את א' זלברג.

רציוז הבסיסי מ'א'ע, 1946

וכתתו
חרבותם
לאתים...

הביטוי התנכ"י שהיה
לסיסמה חוזרת, כאן
בשלוש גרסאות, כולן
בכפר מונאש; מתוך
חוברת בהוצאת היישוב
ובה קריקטורות מהווי
הצבא והיישוב.
הצייר: יאיר נעם (נומברג)

וכתתו חרבותם לאתים ...

על אדמות ממשלה ובמסגרת תקציבי השיקום של החיילים המשוחררים; (ג) התיישבות ימית – של אנשי יחידות תפעול הנמלים, על אדמות ממשלה הסמוכות לנמלים קיימים, במימון הממשלה, שהיה הכרחי לדיור ולרכישת ציוד בסיסי, כגון סירות ורשתות דיג.

ביחידות המקצועיות של הצבא

עם היחידות המקצועיות נמנו יחידת פלוגת ההנדסה RE 524, שעסקה במדידה ובמיפוי, פלוגות חיל החרושת REME 329 ו-529, שעסקו בתיקון הציוד הצבאי בבתי המלאכה שבעורף, פלוגת חיל ההנדסה 544, יחידת חיל ההנדסה 743 ויחידת חיל ההנדסה לציוד מכני 870, שעסקו בהפירות ובסלילת דרכים.²⁹

רעיון ההתיישבות עלה ביחידות אלה בתקופות שונות אך נראה שבראשונה הועלה ביחידות ההנדסה והמיפוי ששירתו במצרים ובצפון אפריקה משנת 1943 ואילך, והיו גם שהגו רעיון זה והתארגנו לממשו עם סיום המלחמה בשנת 1945.³⁰

חיילי יחידות אלה היו מפורזים בכל רחבי המזרח התיכון: במצרים, בסוריה ובעיראק וכן באיטליה ובלוב. המכנה המשותף לאופי הרעיון ביחידות אלה היה שילוב התיישבות חקלאית עם הידע המקצועי שרכשו החיילים בצבא. תכניתם הייתה להקים יישובים בעלי תשתית כלכלית שתורכב מענפי תעשייה, מלאכה וחקלאות, והם ביקשו להסב את המקצועות הצבאיים לצרכים של ימי שלום – יחידות ההדפס הגו הקמת בית דפוס שידפיס ספרי תנ"ך, מפות היסטוריות ועוד, וחיילי הסדנאות תכננו להקים מסגרות לצרכים חקלאיים ונגריות לצרכים ביתיים. הכול השתמשו בדברי החזון הנבואי 'וכתתו חרבותם לאתים', משפט שהיה לסיסמת כל ארגוני ההתיישבות בתקופת התארגנות במהלך השירות הצבאי.³¹

ראשית ההתארגנות

ההתארגנות בחיל הרגלים וחלקו של בן-ציון ישראלי בהתיישבות החיילים

בן-ציון ישראלי, איש העלייה השנייה וממייסדי קבוצת כינרת, היה מראשי המטיפים לגיוס לצבא הבריטי והתנדב לשירות על אף גילו המבוגר – בעת הגיוס היה בן חמישים וארבע. ישראלי היה מהוגי רעיון התיישבות החיילים וליווה את הארגונים מיום הקמתם. הוא ארגן כנסים וועידות במשך כל תקופת המלחמה כדי להפיץ את רעיון ההתיישבות וכדי לקדם את הארגונים לקראת עלייה להתיישבות.³²

במחצית הראשונה של 1943 החל הפרסום הממשי של רעיון ההתיישבות וראשוני ההוגים והמארגנים קראו לכנסים מיוחדים על מנת לקדם את הרעיון: 'ברובנו המכריע הננו חסרי כל רכוש, והרי אנו בפוזרנו גם חסרי כל כה, ובתור חסרי כוח נזדקק תמיד לחסדים. בארגוננו הננו הופכים לכה אשר

29 נאור (לעיל, הערה 5), עמ' 188-190; ז' שפר, ספר ההתנדבות, ירושלים תש"ט, עמ' 289-455.

30 ראו רשימות חברי ארגוני ההתיישבות: אצ"מ S12/4148, 512/4667; אה"ע, IV 307 תיק 52.

31 פסוק זה היה לסיסמה ברוב הארגונים, נרשם בראש מכתביהם והתנוסס ככרוז ביום העלייה להתיישבות.

32 בנציון: כתבים ודברים מאת בן-ציון ישראלי מכתרת: ספר זכרון, כינרת תשט"ו, עמ' לג.

כל תנועת בנין ויצירה ועמידה במערכה, תזדקקנה לנו... בלי כח הארגון לא נוכל לשרת שום אידיאה ולא את עצמנו, עם הארגון – כל הכח.³³

ההוגים והמארגנים ביחידות חיל הרגלים החלו לפעול תחת השם 'איגוד להתיישבות חיילים' שמרכזו בגדוד השני של חיל הרגלים. מקימי האיגוד והעומדים בראשו היו בן-ציון ישראלי וקובה שופר,³⁴

ממתנדבי הגדוד השני. האיגוד, שלא הוקם או נבחר על ידי מוסד תנועתי או מפלגתי פרסם את רעיון ההתיישבות בעיתוני החיילים וקרא לכנס ראשון מיוחד כדי להשמיע את דבריו באוזני ראשי התנועות ההתיישבותיות בארץ. במהלך שנת 1943 ארגן האיגוד להתיישבות חיילים עוד שני כנסים, כנס בקריית-חיים ב־12 במרס וכנס בכפר-הושע ב־3 באפריל.³⁵ כמו כן הועלה רעיון ההתיישבות בוועידת באי כוח הפלוגות המשרתות בארץ שהתקיימה בסרפנד ב־16 במאי 1943.³⁶ לכנסים הללו הוזמנו נציגי תנועות ההתיישבות, תנועת המושבים, חבר הקבוצות ואברהם הרצפלד, נציג המרכז החקלאי, ונקבעו בהם המטרות ודרכי הפעולה של האיגוד:

א. התאחדות עם ארגון הנוטרים, שאף הוא החל בארגון התיישבות לנוטרים המשותפים.

ב. הקמת קופת חיסכון בבנק בחיפה.

ג. ארגון הכשרה חקלאית לנשות החיילים.

ד. הוצאת עלון קבוע העוסק בהתיישבות החיילים.

ה. ארגון טיולים ברחבי הארץ כאמצעי להכרת הארץ ולגיבוש חברתי.³⁷ אנשי האיגוד ראו בתנועת ההתיישבות המשך ישיר של תנועת ההתנדבות לצבא. הוטל על 'ועד המתנדבים'³⁸ להתחיל מיד במימוש

בן-ציון ישראלי ושלמה לביא (מימין)

הרעיון על ידי פנייה לכל המוסדות הלאומיים העשויים לקדם את הקמת יישובי החיילים. עם העברת הגדוד השני לבנגוזי, ביולי 1943, המשיכו ההוגים והמארגנים לפעול במרץ רב בתוך הגדוד, וב־30 באוקטובר 1943 ובחול המועד פסח תש"ד ארגנו במחנה הגדוד השני בבנגוזי שני כנסים במטרה להגדיל את מספר החיילים הרואים בהתיישבות את עתידם. הם תכננו לפנות לכל החיילים

33 פרוטוקול הכנס הראשון של יחידות חיל הרגלים, 12 במרס 1943, אה"ע, IV 235 תיק 726.

34 קובה שופר, יליד 1906, התגייס בשנת 1939, והיה איטליסט שלקה חלק במשימות לאומיות. ריאיון עם בתו עמליה לפידות, רמת-השרון, 27 ביולי 1992.

35 פרוטוקול הכנס הראשון (לעיל, הערה 33); אל הכפר (לעיל, הערה 8), עמ' 15.

36 החלטות ועידת המתנדבים בסרפנד מיום 16 במאי 1943, כפי שנשלחו אל המרכז החקלאי, אה"ע, IV 235 תיק 726.

37 שם.

38 ועד המתנדבים היה גוף התנדבותי שפעל במסגרת גדוד חיל הרגלים. הוועד לא נבחר בבחירות דמוקרטיות וחבריו התנדבו לפעולה בקרב המגויסים ובני משפחותיהם. בראש הוועד עמדו בן-ציון ישראלי וקובה שופר, שהיו בין הפעילים בגיוס המתנדבים, והיו שותפים מלאים בארגון היישוב להתנדבות במלחמת העולם השנייה. י' גלבר, תולדות ההתנדבות, א: ההתנדבות ומקומה במדיניות הציונית והיישובית 1939-1942, ירושלים תשל"ט, עמ' 440, 489, 666-668.

העבריים ביחידות הצבא הבריטי ולכל החיילים היהודים בצבאות בעלות הברית ולהציע להם להצטרף למפעל התיישבות החיילים. הם הניחו שתנועה זו עשויה להניח בכך את היסוד לריבונות יהודית בארץ-ישראל.³⁹ בכנסי החיילים הוטלה על הממשלה הבריטית האחריות הכספית והמדינית להגשמת רעיון התיישבות החיילים. המשתתפים החליטו לתבוע ממנה להעמיד לרשות המפעל ההתיישבותי שטחי קרקע מתאימים, ביניהם את אדמות תל ערד, אדמות ממשלה ואדמות הגרמנים שהוגלו מן הארץ, וכן אמצעים כספיים וציוד למען עתידם של החיילים המשתחררים בתום המלחמה.⁴⁰ האיגוד להתיישבות חיילים פנה גם ל'קרן קיימת לישראל' בבקשה להקצות שטחי קרקע להתיישבות החיילים. 'קרן קיימת' נענתה לבקשה והקצתה אדמות בקדש נפתלי בגליל העליון ובמעדר בגליל התחתון.⁴¹ הגדרת שטחי ההתיישבות עודדה את החיילים ועוררה בהם אמון במפעל ההתיישבות העתידי; ב־16 במאי 1944 נמנו בגדוד השני תשעה ארגוני התיישבות.⁴² כל אחד מן הארגונים הגדיר את צורת ההתיישבות הרצויה לו – מושב עובדים, מושב שיתופי והתיישבות קיבוצית. הארגונים הגדירו עצמם גם על פי זיקתם לתנועות פוליטיות בארץ. היו שהזדהו עם תנועת העבודה, שני ארגונים השתייכו לתנועה הרוויזיוניסטית, וכן הוקם ארגון בעל השקפה דתית ציונית.⁴³

הגדוד השני חנה בצפון אפריקה במחנות קבע ולא היה עסוק בפעילות צבאית מבצעית, דבר שאפשר היכרות אישית וחיי צוותא. בתנאים אלה היה קל יותר להפיץ את הרעיון ולהתארגן במסגרת גודית. אולם פעולתם של מארגני התיישבות החיילים בחיל הרגלים לא הגיעה לידיעתם של חיילים ביחידות אחרות. אמצעי התקשורת היו דלים ולא בכל היחידות הוצאו לאור עלוני קשר. היחידות היו מרוחקות ולא כולן שרתו בארץ. כמו כן, הגיוס לצבא הבריטי נערך בשלבים והיו יחידות שמיד עם גיוסן הופנו לחוץ לארץ. חיל החרושת ללוב ולמצרים, פלוגת ההובלה לסוריה ולצפון אפריקה, פלוגת ההנדסה לרחבי המזרח התיכון, יש לציין שגיוס גדול בהיקף של 5500 איש נערך רק בסתיו 1944, לקראת הקמתה של החטיבה היהודית הלוחמת (החי"ל).⁴⁴

ההתארגנות ביחידות האחרות של הצבא

נושאי רעיון ההתיישבות היו מיעוט בקרב החיילים היהודים ביחידות אחרות בצבא הבריטי.⁴⁵ בכל ארגון היה חבר מרכזי שהצליח לסחוף אחריו את הדוגלים ברעיון. חבר זה הוא שטיפל בכל העניינים הארגוניים ועמד בקשר עם המוסדות התנועתיים והמיישבים. לדוגמה בארגון 'נבו' היה זה בן-ציון

39 פנתס בירנבאום, מזכירות האיגוד להתיישבות חיילים, אל ה'מרכז החקלאי', 15 באפריל 1944, אה"ע IV 235 תיק 50.

40 האיגוד להתיישבות חיילים אל ה'מרכז החקלאי', אה"ע, IV 235 תיק 726.

41 'מעדר' נקראה גם 'עולם ומאדר'. המדובר הוא בחלקת קרקע בנפת צפת. אצ"מ, ק"מ, 12, תיק 9, 4995.

42 בירנבאום, מזכירות האיגוד להתיישבות חיילים, אל יצחק קורן, מזכיר 'תנועת המושבים' 16 באפריל 1944, אה"ע, IV 235 תיק 50.

43 מזכירות האיגוד להתיישבות חיילים אל ה'מרכז החקלאי', 20 באוגוסט 1944, אה"ע, IV 235 תיק 50.

44 נאור, לעיל (הערך 5), עמ' 185-191.

45 רשימת חברי הארגונים וכתובותיהם, אה"ע, IV 307 תיק 52; 'איגוד החיילים להתיישבות' אל א' הרצפלד, 15

באפריל 1944, אה"ע, IV 238 תיק 50.

טחן, בארגון 'ג'ווד' - שמואל בראון, ובארגון 'וינגייט' - אליעזר קפמן. אמנם הארגונים ערכו בחירות דמוקרטיות לוועד ולמוסדות פנימיים אך האדם המרכזי תמיד עמד בראשם.⁴⁶

התארגנות חיילים יהודים בצבא דרום-אפריקה

בראשית 1944 פנתה קבוצת חיילים יהודים מצבא דרום אפריקה למרכז החקלאי בבקשה לעזור להם להגשים את מטרתם. הם הכינו מצע ובו פרסמו את 'אני מאמין' שלהם: 'מתוך הכרה כי ציונות היא הדרך לשחרור לאומי של העם היהודי, אנו, ה.ת. [חלוצים חיילים] החלטנו להקדיש את עצמנו למלחמה למען התפתחות חופשית של עמנו... אנו מאמינים שהציונות תחזיר לעם היהודי את הכרתו הלאומית היהודית'. הם דגלו ב'עלייה לארץ, וחיי הכשרה וחברה בכפר-גלעדי תל-חי'.⁴⁷ המרכז הבטיח לעזור לחיילים אלה עם שחרורם.

פניות חיילים בודדים

בד בבד עם ההתארגנות בגודדים החלה בשנת 1943 התעוררות בקרב חיילים בודדים לקראת הגשמת רעיון ההתיישבות. במשך כל תקופת המלחמה נשלחו פניות רבות מטעם חיילים והן הלכו והתרבו לקראת השחרור מן הצבא. הפונים לא ידעו מהי הכתובת המדויקת לבקשותיהם והפנו אותן לגורמים שונים - לסוכנות היהודית, ל'קרן קיימת לישראל' ול'מרכז החקלאי'. הכול ציינו את חינוכם הציוני ואת ניסיונם החקלאי בטרם גיוסם.⁴⁸ ניסוח הפניות מורה שהפונים ידעו שיש דרישות מוקדמות מן המתיישבים בכוח, כגון ניסיון בעבודה חקלאית וחינוך ציוני תנועתי.

רוב החיילים שפנו כבודדים למוסדות הופנו למילוי משקים ריקים שהיו פנויים להתיישבות ביישובים קיימים. אך לא כל הפונים, הן מחברי הארגונים והן מן החיילים הבודדים, זכו להגשים את חלומם. היו כאלה שעמדו בכל הקריטריונים שקבעו המוסדות המיישבים ונדחו, מאחר שלרשות המוסדות לא עמדו התקציבים המתאימים ליישבם.⁴⁹

הבחירה במושב שיתופי כסוג התיישבות מועדף

מרשימות חברי ארגוני ההתיישבות עולה כי רוב החיילים היו רווקים. אלו עשויים היו להיקלט אך ורק בצורת ההתיישבות הקיבוצית. לא הייתה

משה מוסנזון
ובתו דבורה

46 רשימת חברי הארגונים, מזכרונות וכתובות, אה"ע, IV 307 תיק 52.

47 קיבוץ כפר-גלעדי אל ה'מרכז החקלאי', 24 באוקטובר 1944, אצ"מ, S12/4653; מצע ארגון 'חלוצים חיילים' שנכתב בשפה האנגלית, ארכיון קיבוץ מעין-ברוך, בתוך: מ' סלבר, היסטוריה קצרה של הגרעין, נשלחה אלי לצורך עבודה זו.

48 פניות חיילים בודדים אל ה'מרכז החקלאי' ואל 'תנועת המושבים', יולי-אוקטובר 1943, אה"ע, IV 307 תיקים 40, 50.

49 צ' ליברמן, 'סקירה על התיישבות חיילים ונוטרים בודדים' (ללא תאריך), עמ' 3, אה"ע, IV 235, תיק 50.

נהגות
עבריות
בא.ט.ט.

אפשרות לקלוט רווקים במושבי העובדים המושתתים על המשק המשפחתי. נשים כמעט ולא היו ביניהם, וכדי שרעיון ההתיישבות יצליח החלו חיילים מהברי הארגונים לנסות וליצור קשרים עם יחידות הנשים המתנדבות מארץ-ישראל ה-ATS. הם חשבו שתהיה להם שפה משותפת עם נשים אלה ושיוכלו למצוא ביניהן ביתר קלות בנות זוג. משה מוסנזון, איש נען, תמך ברעיון והעלה אותו בישיבת ארגון 'יעל', אך רוב החברים דחו את הרעיון.⁵⁰ 'תנועת המושבים' וה'איגוד להתיישבות חיילים' עשו מספר ניסיונות להקים ארגוני נשים מקבילים לארגוני החיילים. הם הציעו לאלה החפצות להצטרף להתיישבות החיילים לצאת להכשרה חקלאית במשקי החברים של 'תנועת המושבים'.⁵¹ העובדות מורות שלא נמצאו נשים שרצו לקשור את גורלן בהתיישבות החיילים. הנשים היחידות שנטלו חלק בארגונים היו נשות החברים שנישאו להם בטרם גיוסם.

הוגי רעיון ההתיישבות במושב השיתופי היו אפוא רובם חיילים רווקים. הם הכירו את צורות ההתיישבות הקיימות באותה התקופה: קיבוץ, קבוצה ומושב עובדים, ברם מתוך הקרבה הרבה ביניהם, האמון ההדדי והראגה המשותפת לעתיד עלה בהם רעיון התיישבות במסגרת שונה, שתנאים למאווייהם, שתספק פתרון לחששותיהם ושתעניק להם ביטחון - ועיקרה: משק גדול ומשותף (כמו בקיבוץ) עם חיי משפחה פריים (כמו במושב). מכאן צמח רעיון המושב השיתופי.⁵² רוב החיילים לא ידעו כלל כי הרעיון כבר קם והתממש בשני יישובים: בכפר-חיתין, על ידי ארגון 'הקוצר', ובמולדת, על ידי ארגון 'מולדת', חלוצים שעלו מגרמניה, וארגון 'בני ברית' בארצות-הברית, שתרם את הכספים להקמת המושב, וכן לא ידעו כי נוסחו כבר עקרונות של מושב שיתופי, עקרונות שיישובים אלה הוקמו ופעלו על פיהם.⁵³ על כן ניסח כל ארגון לעצמו את דפוס החיים העתידי שלו. יוצאי דופן היו חיילי פלוגת ההנדסה 738, שידעו על קיומו של המושב השיתופי ופנו לתנועת המושבים וביקשו את תקנוני המושבים השיתופיים כדי ללמוד מניסיונם ומהחלטותיהם.⁵⁴ החיפוש אחר המהות החדשה בארגונים השונים הוליד תקנונים, הגדרות ועקרונות מגוונים. שלום זיסמן-ברק, מראשוני כפר-קיש, סיפר: 'חשבתי שאני המצאתי את השיטה של שילוב רעיונות הקיבוץ והמושב; לא רציתי

50 פרוטוקול האספה הכללית של ארגון 'יעל', 2 בספטמבר 1943, אה"ע, 307 IV תיק 52.

51 מכתב חוזר ו' מתנועת המושבים אל ארגוני החיילים, 24 ביולי 1944, אה"ע, 307 IV תיק 52; מזכירות האיגוד להתיישבות חיילים אל חברותיהם ונשותיהם של החיילים חברי הארגונים להתיישבות, 16 באוגוסט 1944, אה"ע, 307 IV תיק 52.

52 ריאיון עם הנוף פרנקנשטיין, חבר ארגון 'בצרה', בצרה, 26 בדצמבר 1992; תקנון ארגון למושב בפלוגה העברית 544, אה"ע, 307 IV תיק 52.

53 תקנונים שונים שנשלחו למחלקה להתיישבות בטכנות היהודית, אצ"מ, S12/4647.

54 ארגון 'בני-דרור', עלון, 2 (28 בפברואר 1953). ארכיון בני-דרור.

קיבוץ בגלל השיתוף המלא. לא רציתי בחיי מושב כי במושב אתה עבד לאדמה; כך יש לך נכס, בית פרטי, ואתה מקבל משכורת בהתאם למספר הנפשות במשפחה.⁵⁵ המושב השיתופי נמצא הפתרון הנוהג והבטוח ביותר לחיילים משום שאפשר להמשיך בחברות הטובה ובד בבד להתגבר על חוסר הניסיון ולדאוג לביטחון הכלכלי. בתקנון המושב השיתופי ב'גרעין למושב בפלוגה עברית 544', נאמר בפירושו: 'איננו רואים בשיתופיות הכרח רעיוני אלא צורך כלכלי גרידא'.⁵⁶

יחס התנועות המיישבות לבחירת החיילים

החיילים המשוחררים, שהגיעו ארצה לאחר היעדרות ממושכת בתקופת המלחמה, צריכים היו למצוא תנועה התיישבותית תומכת ולהצטרף אליה. רובם היו אנשי תנועת העבודה וחברי ההסתדרות ויכלו לפנות לתנועות הקיבוציות ול'תנועת המושבים', אך תנועות אלה התנגדו לרעיון המושב השיתופי. התנועות הקיבוציות ראו בעצם הרעיון בגידה בעקרונות הקיבוץ ואיום על קיומו.⁵⁷ וב'תנועת המושבים' טען למשל עמי וילקומיץ⁵⁸, ממנהיגי התנועה, כי 'אין השיתוף אחד מיסודות מושב העובדים ואיננו רואים בו לא עקרון ולא מטרה', וכן כי המושב השיתופי הוא 'דרך התיישבות אינדיבידואלית, המעמידה את הדגש על היצירה האורגנית של המשפחה העובדת' ותפקידו של הכלל הוא 'דאגה ואחריות לפיתוח כל משק... גם בלי שיתוף'.⁵⁹ אולם ארגוני החיילים לא היו מוכנים לוותר ו'תנועת המושבים' בשיתוף עם הסוכנות היהודית, שאף היא תמכה בתפיסתם של עסקני תנועת המושבים, מצאו פתרון לתכנון הבנייה ב'שיטת פן', כלומר היישובים נבנו בצורה שיקל להפכם ממושב שיתופי למושב עובדים אם ('פן') יחליטו המתיישבים לפרק את השותפות.⁶⁰ בתי המגורים אמורים היו אפוא להיבנות רחוקים זה מזה ומפוזרים על שטח גדול. הארגונים עצמם לא תמכו ברעיון וטענו כי יש בו פיתוי להתפרקות ומעין הזמנה מראש לחוסר יציבות,⁶¹ אולם כל ארגון צריך היה להתמודד בעצמו עם מחלקת ההתיישבות והתכנון של הסוכנות היהודית. ארגונים חזקים

55 ריאיון עם שלום זיסמן-ברק, חבר ארגון יחידת ההנדסה 738, כפר-קיש, 30 בדצמבר 1992.
56 תקנון ארגון 'גרעין למושב בפלוגה עברית 544', אה"ע, IV 307 תיק 52; לתקנוני ארגונים אחרים ראו לעיל, הערה 53.

57 ריאיון עם רענן וייץ, יוני 1991 - וייץ, שהיה הוא עצמו חייל משוחרר ושימש מזכיר המחלקה להתיישבות בסוכנות היהודית, עסק רבות בתכנון ובטיפול בהתיישבות החיילים, והיה המקשר בין הסוכנות היהודית לבין הצבא הבריטי; הוא לא האמין בצורת ההתיישבות במושב השיתופי. וכן אני מסתמכת על דברים שכתבה אלי מרים זלטקס ז"ל, חיילת ב-ATS וחברת ארגון 'דרור', ב'23 באוקטובר 1992; ועל מכתבו של עמוס שליין, חבר ארגון 'נבו', מ'5 בינואר 1993.

58 לימים עמי אסף (1903-1963), מפעילי מפא"י וסגן שר החינוך בממשלת ישראל. י' שביט (עורך), לקסיקון האישים של ארץ-ישראל 1799-1948, תל-אביב 1983, עמ' 55.

59 ע' וילקומיץ, אל הכפר, ביטאון התנועה להתיישבות חיילים, ג (יולי 1944), עמ' 28; ע' אסף (וילקומיץ), מושב העובדים בישראל, תל-אביב תשי"ד, עמ' 167-170; ל' אפלבוים ואחרים, המושב השיתופי, רחובות 1982, עמ' 18-17.

60 לדברי רענן וייץ: 'הם חשבו שהם לוקחים את הטוב שבקיבוץ ואת הטוב שבמושב. בצורת התיישבות זו קיימות המגרעות שבשתי שיטות אלה'. הדברים נאמרו בריאיון ביוני 1991.

61 עמוס שליין, איש ארגון 'נבו', במכתב אלי מ'17 בדצמבר 1991.

כמו 'דרור' וארגון פלוגת ההנדסה 743 הצליחו להקים את בתיהם בהתאם לתכנון הפנימי שלהם, אך רוב המושבים נעשתה הבנייה ב'שיטת פן'.

מרבית המושבים השיתופיים שיסדו החיילים לא עמדו בסופו של דבר בקשיים הרבים, ובהם: היעדר תנועת התיישבות תומכת, המרחק הרב בין יחידות המשק, שהקשה לקיים קשרים חברתיים וגרם לנתק כבר בימים הראשונים להקמת היישוב השיתופי, והתפרקות חברתית של הגרעין המייסד עם הקמת המשפחות.⁶² יוצאי דופן היו המושבים בני-דרור, רגבה וגורדיה, המתקיימים עד היום כמושבים שיתופיים.

המוסדות המיישבים והקשר בינם לבין ארגוני החיילים

מכתב שהופנה למתיישב מן הגרעין שהקים את רגבה

הגוף היישובי היחיד בארץ-ישראל שתפקידו היה ליישב יהודים ללא קשר לזיקתם הפוליטית היה

המחלקה להתיישבות של הסוכנות היהודית. זו נעזרה ב'קרן קיימת לישראל' ופעלה בשיתוף פעולה עם שאר הגופים המיישבים. המוסדות המיישבים האחרים שאליהם פנו ארגוני החיילים, היו המרכז החקלאי, שהיה מוסד הסתדרותי, ומוסדות תנועתיים: 'תנועת המושבים', ה'מדור להתיישבות של המעמד הבינוני' בסוכנות ומחלקת ההתיישבות של התנועה הרוויזיוניסטית. נסקור להלן את הפעולות של כל גוף בנפרד, ונבחן את הקשר בינו לבין ארגוני החיילים ואת חלקו בקידום רעיון ההתיישבות שלהם וביישומו (התנועה הקיבוצית אינה נזכרת מאחר שלא היה לה חלק בהתיישבות חיילים שהתארגנו תוך כדי מלחמה).

'תנועת המושבים'

'תנועת המושבים', הארגון הארצי של המושבים הקשורים בהסתדרות העובדים הכללית, הייתה הגוף התנועתי הראשון שאליה פנו ארגוני החיילים,⁶³ ובישיבת הוועד הפועל של התנועה ב-23 בספטמבר 1943 הוחלט לנקוט שורה של פעולות על מנת לסייע להם: להגביר את פעילות המוסדות המיישבים על ידי

62 'שיטת פן' הייתה בעיני רבים מן המתיישבים אחת הסיבות לכישלונם של המושבים השיתופיים: ריאיון עם יהושע זלטקס, חבר ארגון 'דרור', קיראון, 2 באוקטובר 1992; יצחק ארן, חבר ארגון 'החייל', נטעים, 12 בדצמבר 1992; עמוס שליין, כרמיאל, 29 בספטמבר 1992.

63 ד' בן מאיר, ההסתדרות, ירושלים 1978, עמ' 229.

ארגון הכפרים השיתופיים בארץ-ישראל
 המסדר חסותי - חל-אכ"ב
 רחוב לייבונימ 51 - סל 500 2429

ארגון חקלאי
 תל-אביב י"ד אייר תש"ו
 15.5.46

מס' 1377
 תל-אביב

הגוף היישובי היחיד בארץ-ישראל שתפקידו היה ליישב יהודים ללא קשר לזיקתם הפוליטית היה המחלקה להתיישבות של הסוכנות היהודית. זו נעזרה ב'קרן קיימת לישראל' ופעלה בשיתוף פעולה עם שאר הגופים המיישבים. המוסדות המיישבים האחרים שאליהם פנו ארגוני החיילים, היו המרכז החקלאי, שהיה מוסד הסתדרותי, ומוסדות תנועתיים: 'תנועת המושבים', ה'מדור להתיישבות של המעמד הבינוני' בסוכנות ומחלקת ההתיישבות של התנועה הרוויזיוניסטית. נסקור להלן את הפעולות של כל גוף בנפרד, ונבחן את הקשר בינו לבין ארגוני החיילים ואת חלקו בקידום רעיון ההתיישבות שלהם וביישומו (התנועה הקיבוצית אינה נזכרת מאחר שלא היה לה חלק בהתיישבות חיילים שהתארגנו תוך כדי מלחמה).

אני בתפלא שלא טעתי כאומה מכך.
 פנינו לטפקדה בבקשה להת לך חופשה כדי שתוכל לספל
 בענייני אבגונן וגם ד"ר פינר פנה בשם הסוכנות בבקשה
 כדא"ת.

אין ברצוננו להשפיע עליך על כוון פעולה מסך א"פ,
 אולם עלינו לדעת אם לטמור לכם סוכנות שבני בירון, היות
 ומספר המעוניינים גדל והולך מיום ליום.

אני פספן סאין בידכם להחליט באופן טרפי, אך לא
 בבור לי אם אהם מתעניינים בזה בכלל.

אם יש לכם תכנית פחאיכה יותר, שפה אני על כך,
 אולם הייתי בבקש לדעת על הנעשה.

בב"ח,
 קב"כ ירוח,
 א.פ.ק.
 מ. לפכר

13

רכישת קרקע נוספת וריכוז הכספים הדרושים; לקבוע מקומות התיישבות לארגונים; לגבש את הארגונים ולאחד ארגונים קטנים; לקבוע מקומות להכשרה חקלאית טרם העלייה להתיישבות.⁶⁴

התנועה הוציאה עלון מיוחד לחיילים בשם 'אל הכפר', ובו פורסמו סקירות על מעשי התנועה למען קידום ענייני החיילים, והובעה השאיפה של התנועה להקים יישובים חדשים, בניגוד למגמת המרכז החקלאי, שטען שיש למלא תחילה את המקומות הפנויים ביישובים קיימים. התנועה לקחה על עצמה אפוא את תפקיד הארגון וההסברה.⁶⁵

אולם החיילים בחוץ לארץ לא חשו שיש להם תמיכה מספקת מצד 'תנועת המושבים': 'אנחנו מאוד מאוכזבים מכך שטרם עניתם לנו על 12 המכתבים שנשלחו אליכם בזמנים שונים... אנחנו בראשית דרכנו הגדרנו את עצמנו בתור ארגון ל"מושב עובדים" והיינו בדעה שבתור ארגון כזה, המוסד הראשון שאנו צריכים לפנות אליו לעזרה ושהוא ישמח להגיש לנו את עזרתו בצעדינו הראשונים יהיה המזכירות של תנועת המושבים ולמעשה טרם שמענו על כל צעד להצעת המפעל קדימה'.⁶⁶ וכן: 'נדמה לי שתנועתנו היא היחידה בהתיישבות הממעטת בקשרים, באינפורמציה וכו'. רואה אני כמה חומר אינפורמטיבי מקבלים חברים מהקבוץ המאוחד, השומר הצעיר וחבר הקבוצות, ואני תמה שאתם מסתפקים בחוזר צנום'.⁶⁷

'תנועת המושבים' שמה דגש על ההכשרה הרעיונית של החיילים. יעקב אורי, איש נהלל וממנהיגי התנועה, דגל בתנופה התיישבותית חדשה, 'גל התיישבות אדיר'. הוא התנגד לשלוח את החיילים למילוי מקומות פנויים ביישובים קיימים: 'חלילה לנו לבזבז חומר חשוב זה ומרצו למילוי פגימות בהתיישבותנו'. וטען כי את המקומות הפנויים ביישובים יש למלא בעליה שאנו מקוים כי בוא תבוא, תביא לנו חומר רופס, חלש'.⁶⁸

נראה שלא היה ל'תנועת המושבים' ניסיון בטיפול מרוכז במספר כה רב של ארגונים; גם לא ניכר שהשקיעה מאמץ רב בעשייה ובקידום הקשר עם המוסדות המיישבים. פעולתה התמצתה בעיקרו של דבר בהצעות לפעולות חינוך והסברה, אך בעניין ההתיישבות גופה צריכים היו לדעת אנשי התנועה לטפל החיילים עצמם.⁶⁹ ייתכן ש'תנועת המושבים' התקשתה להעניק לארגוני החיילים סיוע של ממש בשל מגבלות כוחה במערכת היישובית - כך משתמע מדברי יוסף שפירא, איש נהלל, מראשי 'תנועת המושבים' ועורך ביטאונה 'תלמים', שטען כי 'בדרישות החיילים פגעה העובדה, שהם בקשו רק צורת התיישבות אחת; אילו פנו ליותר צורות, היו זוכים לתמיכה מגוונת יותר, וגם דרך הביצוע היתה מהירה ושלמה יותר'.⁷⁰

64 חוזר 'תנועת המושבים' אל ארגוני החיילים, 17 בספטמבר 1944, אה"ע, IV 307 תיק 52.

65 אל הכפר, (לעיל, הערה 8), עמ' 4-6.

66 ארגון 'יעל' אל תנועת המושבים, 22 בספטמבר 1943, אצ"מ, S15/4181.

67 חייל בודד אל 'תנועת המושבים', 5 בנובמבר 1943, אה"ע, IV 307 תיק 39.

68 אל הכפר, (לעיל, הערה 8), עמ' 5.

69 חוזר 'תנועת המושבים' אל ארגוני החיילים והנוטרים, 24 ביולי 1944, אה"ע, IV 235 תיק 50.

70 'שפירא', 'התיישבות חיילים', תלמים, סז-סח (תמוז תש"ו), עמ' 26.

ה'מרכז החקלאי'

ה'מרכז החקלאי' היה הגוף המבצע של הסתדרות הפועלים החקלאים במושבות ובהתיישבות העובדת. ומחלקת ההתיישבות של ה'מרכז' עסקה בתכנון הקמת יישובים חקלאיים חדשים על קרקע הלאום ובייצוגם כלפי מחלקת ההתיישבות של הסוכנות היהודית. אברהם הרצפלד, מראשי ההסתדרות הכללית, נטל חלק פעיל בהתיישבות והיה מראשי הפעילים בהתיישבות 'חומה ומגדל', וכיוון שהחיילים הכירו את פועלו הם פנו אליו ישירות, ואכן פניותיהם, בתור בודדים וחברי ארגונים, הביאו להקמת מחלקה מיוחדת, 'המחלקה להתיישבות חיילים ונוטרים'. בראש המחלקה עמד צבי ליברמן, איש נהלל. ב־8 בנובמבר 1943 פנתה המחלקה לעיתונים היומיים 'דבר', 'משמר', 'הארץ' ו'הצופה' בבקשה לפרסם את ההודעה הבאה:

מחלקה להתיישבות חיילים ונוטרים

מודיעים בזאת לכל החיילים והנוטרים שמשאת נפשם התיישבות בתום המלחמה שהמרכז החקלאי הקים מחלקה מיוחדת, אשר תטפל בארגון המועמדים, בגיבוש התאים, בעבוד הצעות והכשרת התנאים להתיישבותם של החיילים והנוטרים. המחלקה תפעל בתאום מלא עם מוסדות החיילים.⁷¹

אחת ההצעות ליישוב החיילים הייתה לצרפם ליישובים קיימים. רוב הארגונים התנגדו להצעה, וליברמן בהתפעלותו מה'חומר האנושי' תמך בם. הוא האמין כי בכוחם של אנשים אלה לסחוף אתריהם להתיישבות החדשה גם חלקי אוכלוסייה אחרים בעם ישראל: 'כל אלה מהווים מחנה למופת, מחנה אשר בחנוכו החלוצי, בידיעותיו החקלאיות, בהסתגלותו לתנאי הארץ עלול להקים מפעל התיישבותי רחב ממדים ובכוח המנוף הכביר הזה עלול למוג בתוכו חלקים יותר חלשים הן מנוער ארצות המזרח והן מהנוער הרצוף אשר ישאר באירופה ויגיע אלינו'.⁷² לפיכך טען כי חבל מאוד להפנות את המתיישבים החדשים ליישובים קיימים כאשר 'במשק פלוני עוד חסרה קרקע, במשק אלמוני ישנם כבר מועמדים ציוליים' וכדומה. הוא הכיר גם בכוחה של ההתלהבות שבהקמת יישוב חדש: 'לא כל חייל, אם צעיר לימים הוא, מוכן להתיישב במשק קיים. לרובם הנטייה הנפשית לטעום טעם של יצירה חדשה. הם שואלים וכן גם אני מה פירוש הבטחות של התיישבות חיילים לאחר המלחמה בשפת המציאות?'.⁷³ ליברמן קבע כי תנאי יסודי והכרחי להצלחת ההתיישבות הוא רכישת קרקע, 'וכל ארגון חיילים בהשתחררו מן הצבא ידע את כותבו ויוכל לעבור ישר לנקודתו... לבי מלא חרדה למפעל... הכניסו את המפעל לפסים הנכונים, כי בנפשנו הוא'.⁷⁴

בדין וחשבון ששלח הרצפלד ל'איגוד להתיישבות חיילים' במרס 1944 נמסר שה'מרכז החקלאי' הגיע לידי הסכמה עם מחלקת ההתיישבות של הסוכנות היהודית ליעד ארבעה שטחי קרקע ל'התיישבות עתידה של החיילים שהשתחררו': קדש - כ־4,000 דונם בגבול הלבנון על ההר; מעדר - כ־6,000

71 המודעה כפי שהתפרסמה בעיתונות היומית, אה"ע, IV 235, תיק 725.

72 צ' ליברמן אל א' הרצפלד, 6 במרס 1944, אה"ע, IV 307 תיק 52.

73 שם.

74 שם.

דונם בגליל התחתון, כארבעה קילומטרים מכפר-תבור; חקוק - כ"4,200 דונם בגליל העליון; גזר - כ"4,000 דונם צפונה מחולדה.⁷⁵

למרות ההסכמה של 'כל הגורמים' הקושי העיקרי היה שהחיילים נמצאו באותה שעה מחוץ לגבולות ארץ-ישראל, היו עסוקים בפעילות מלחמתית ולא היה כל מידע על מועד שחרורם. השאלה המרכזית הייתה כיצד ניתן יהיה לשמור על נקודות אלה עבורם. מחלקת ההתיישבות של הסוכנות הציעה להעביר לנקודות אלה קבוצות חברים ארעיות, שיעסקו בהכשרת הקרקע ובהופיע המתיישבים תעזוב הקבוצה הארעית את המקום ותפנה אותו למתיישבים אלה.⁷⁶ הרצפלד לא הסכים לפתרון זה והציע אחר:

יש צורך כבר מעכשיו להכניס למקומות אלה גרעינים של מתיישבים אשר יהיו קשורים למקום ויראו את עצמם כחלק מן היישוב השלם אשר צריך להתהוות כאן בעתיד... בעיקר כדי שיוכלו מהיום הראשון לעסוק בהכנות מעשיות להתיישבות על הנקודה העתידה הזאת. כגון: עיבוד תכניות הנקודה, פרצלציה, דרכים, הספקת מים, תכנית משקית וכו'. כל אלה דורשים זמן ודורשים מציאות של אנשים שיש להם עניין ישיר בבנין היישוב הזה במקום.⁷⁷

הרצפלד וליברמן תכננו לאחד ארגוני נוטרים עם ארגוני חיילים ולהעלות את הנוטרים על הקרקע כדי להכין את התשתית לקראת בוא החיילים לאחר תום המלחמה, וה'מרכז החקלאי' החל לפעול על פי תכנית זו. ברם חלק מחברי ארגוני הנוטרים, בעיקר המבוגרים ובעלי המשפחות שבהם, העדיפו להצטרף למושבים קיימים. לא קל היה ל'מרכז החקלאי' להתאים את שטחי הקרקע שהעמידה 'קרן קיימת לישראל' לרשות המתיישבים לשאיפות ההתיישבות של הארגונים. ליברמן דירג את חמשת הארגונים שיהיו הראשונים לקבל קרקע: 'יעל', 'המתנדב', 'וינגייט', גרעין ב' בפלוגה י"ד ו'החורש'.

הסוכנות היהודית - המחלקה ליישוב החיילים

עד להקמת מדינת ישראל הייתה הסוכנות היהודית הגוף המייצג את העם היהודי כלפי ממשלת המנדט בכל הנוגע לבניינה של הארץ והיישוב היהודי היושב בתוכה. לפיכך הפנה ה'מרכז החקלאי' את בקשות החיילים למחלקת ההתיישבות של הסוכנות היהודית. וב-28 ביוני 1943 הודיע אליעזר קפלן, ראש מחלקת ההתיישבות וגזבר הסוכנות היהודית, על הקמת מחלקה מיוחדת שתטפל ב'סידורם ויישובם של החיילים אשר ישתחררו משרותם בגמר המלחמה'.⁷⁸

75 א' הרצפלד אל 'ועד המתנדבים', 20 במרס 1944, אה"ע, IV 307, תיק 52.

76 הסכם בין הנהלת 'מחנות עבודה מגויסים' על ידי ד"ר משה סנה מטעם מרכז ההתיישבות לבין המחלקה להתיישבות, המחלקה ליישוב חיילים עבריים לאחר המלחמה, הסוכנות היהודית ו'קרן קיימת לישראל', 18 בדצמבר 1944, אצ"מ, S15/4173.

77 א' הרצפלד אל י" קורן, מזכיר 'תנועת המושבים', 15 במאי 1944, אה"ע, IV 302 תיק 40.

78 א' קפלן אל כל הגופים שעסקו בהתיישבות חיילים: הלשכה הראשית של 'קרן קיימת לישראל', הנהלת הוועד הלאומי, הוועד הפועל של הסתדרות העובדים הכללית, הסתדרות הפועלים החקלאים, המרכז החקלאי של הפועל המזרחי, הוועד למען החייל, הוועדה הבין-מוסדית לבני מלחמה, ועד המתנדבים, הנהלת פיק"א, 28 ביוני 1943, אצ"מ, S12/4181.

על המחלקה הוטלו התפקידים הבאים: לתבוע מן השלטונות אמצעים כספיים לשם התיישבות חקלאית של חיילים על אדמת המדינה ועל אדמות אחרות ולשיכונם של חיילים באזורים עירוניים וכפריים; לברר את משאלות החיילים ואת שאיפותיהם המשקיות והכלכליות לקראת עתידם לאחר המלחמה; להגביר את המגמה להתיישבות חקלאית בקרב החיילים; להכין אפשרויות הכשרה חקלאית ומקצועית לחיילים שיהיו זקוקים לכך; להכין אפשרויות קליטה לחיילים במשק החקלאי והחרושת ובשירותים השונים, הן במפעלים קיימים של היישוב ושל הממשלה הן בעידוד מפעלים עצמיים חדשים של קבוצות חיילים שיתארגנו לשם כך. למנהל המחלקה התמנה יוסף גוריון, חבר קבוצת גבע.⁷⁹

המחלקה קיימה משא ומתן עם הממשלה הבריטית בקשר לרכישת קרקעות; כפתרון למצוקת הקרקע הציב יוסף גוריון לאפשר התיישבות באדמות הגרמנים, שפוגו מהארץ על ידי הבריטים.⁸⁰ כמו כן קיימה המחלקה משא ומתן עם 'קרן קיימת לישראל' על הקצאת קרקעות לחיילים – הבעיה המרכזית הייתה שלרשות 'קרן קיימת' עמדו שלושה שטחים ועליהם התחרו שלושים ואחד ארגוני התיישבות חיילים.⁸¹ וגם עם חברת פיק"א דנה המחלקה על הקצאת אדמות פנויות שעמדו לרשותה.⁸² המחלקה הניחה שכ-2,000 חיילים יהיו מועמדים להתיישבות, ושבמשקים הריקים ביישובים הקיימים אפשר יהיה ליישב כ-1,400 מהם. הבעיה המרכזית הייתה שרוב המועמדים להתיישבות ראו עצמם מועמדים להתיישבות כיבושית, כלומר להתיישבות חדשה בגבולות, בנגב ובגליל העליון, ודחו את ההצעה למלא מקומות פנויים ביישובים קיימים. גוריון היה פסימי באשר להפשרת קרקעות על ידי הממשלה הבריטית. ההתיישבות בנגב הייתה סבוכה והפתרון שהסתמן היה להפנות את החיילים לאדמות 'קרן קיימת לישראל' ולאדמות פיק"א.

אליעזר קפלן ראה את בעיית החיילים החוזרים כמורכבת ומסובכת. 'סכנה עצומה טמונה בה... יכולים הם גם לשמש חומר מפוצץ בישוב ובארץ'. לדעתו פתרון הבעיה היה מוטל על ממשלת בריטניה, שכן 'הגדודים והפלוגות היהודים הארצישראלים זכאים לאותה עזרה ולאותה דאגה שיינתנו לכל החיילים של האימפריה הבריטית'. היישוב ומוסדותיו יכולים להיות גורמים שותפים אך החובה העיקרית היא של ממשלת בריטניה, הן במימון הן בהקצאת הקרקעות. קפלן העריך שמחצית מן החיילים יצטרפו ליישובים קיימים והמחצית האחרת יקימו יישובים חדשים, ושעלותן של הנקודות החדשות תהיה שני מיליון לירות.⁸³

79 ש.ם.

80 הנהלת ההסתדרות הציונית והנהלת הסוכנות היהודית, דין וחשבון על הפעולות ת"ש-תש"ו, מוגש לקונגרס הציוני הכ"ב בבאול כסלו תש"ו, ירושלים תש"ו, עמ' 263.

81 'גוריון אל 'תנועת המושבים', 28 ביולי 1944, אה"ע, IV 307 תיק 52.

82 ש.ם.

83 א' קפלן, 'לקראת הגשמה', אל הכפר, (לעיל, הערה 8), עמ' 8.

84 חברת 'רסקו': חברה להתיישבות חקלאית ועירונית. נוסדה על ידי הסוכנות היהודית ב 1934 לצורך יישובם ושיכונם של עולי המעמד הבינוני, בעיקר מגרמניה. ראו: ת' גבתי, 100 שנות התיישבות: תולדות ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל, ב, תל-אביב תשמ"א, עמ' 37.

85 ראו: י' אבני, 'חצי יובל למושב בצרה', המשק החקלאי, לב, י (תמוז תשל"א), עמ' 10.

ה'מדור להתיישבות של המעמד הבינוני' בסוכנות היהודית, מדור 'חרב לאת'

ה'מדור להתיישבות של המעמד הבינוני' הוקם בסוכנות היהודית בשנת 1935 במטרה להעלות משפחות מפולין שיכלו להשקיע סכום כסף ניכר (500 לא"י) בהקמת משקיהן. חברי הארגונים פנו למדור זה לאחר שעייפו מהפניות בכתב אל המוסדות המיישבים. ארגון 'בצרה' למשל נוכח לדעת שרבים מן החיילים הקדימו אותם, ושהמוסדות הציבוריים האחרים עסוקים, וקיוו שמדור זה עתיד למצוא להם פתרון. בנובמבר 1945 הקים המדור ועדה מיוחדת שתפקידה היה לטפל בהתיישבות החיילים. הוועדה הקימה מחלקה ששמה 'חרב לאת', והוטל עליה לעסוק בארגון החיילים להתיישבות. הוועדה טיפלה בהפניית חיילים ליישובים שדה-יורבורג, יקנעם וגן-השומרון. בראש המדור להתיישבות של המעמד הבינוני עמד ל' פיינר. לקראת התיישבות החיילים שיתף המדור פעולה עם חברת 'רסקו' כדי שזו תעזור לו בפתרון בעיית התיישבות החיילים המשתחררים.⁸⁴ י' פרדר, נציג 'רסקו', ניהל משא ומתן עם 'קרן קיימת לישראל' בדבר הקצאת קרקעות להתיישבות.⁸⁵ הוועדה פנתה לכל החיילים העומדים לפני שחרורם והציעה להם להצטרף למפעל התיישבות החיילים מטעם ה'מדור להתיישבות של המעמד הבינוני'.⁸⁶ והחיילים התבקשו להפקיד סכום של 250 לא"י למימון הקמת משקיהם. המדור טיפל בעלייתם להתיישבות של משוחררי הצבא הצ'כי, של ארגון פלוגת ההנדסה 870, ששירתה בעיראק, ושל ארגון פלוגת ההנדסה 743.

מחלקת ההתיישבות של התנועה הרוויזיוניסטית

מחלקת ההתיישבות של התנועה הרוויזיוניסטית קמה בשנת 1946, ובראשה עמד ראובן בן-שם.⁸⁷ המחלקה הייתה חלק בלתי נפרד מההנהגה הראשית של תנועת הנוער 'שלטון בית-ר',⁸⁸ והיא הוקמה כדי לטפל בעלייתם להתיישבות של ארגוני החיילים 'וג'וד' ו'מרגולין', שהגדירו עצמם כמשתייכים לתנועה הרוויזיוניסטית ונדחו על ידי תנועת המושבים כיוון שחברייהם סירבו להצטרף להסתדרות הכללית.

בעיית השגת הקרקע להתיישבות החיילים

בעיית הקרקע ליישובי החיילים הועלתה מיד כשעלה על הפרק רעיון ההתיישבות, ולא חדלה להעסיק את ההוגים והמארגנים וכן את המוסדות התנועתיים והמיישבים. שורש הבעיה היה בחוקי הקרקעות של ארץ-ישראל המנדטורית. חוקים אלה היו ירושה של חוק הקרקעות העות'מאני הבסיסי, שהתקבל ב-21 באפריל 1858, ושנועד בעיקרו לקדם את שליטת המדינה בקרקעות הארץ.⁸⁹ עם

86 המחלקה להתיישבות חיילים 'חרב לאת' במדור ההתיישבות של המעמד הבינוני אל החיילים המשוחררים, ינואר 1946, אצ"מ, S12/4668.

87 ד"ר ראובן בן-שם, דין וחשבון מכנס החיילים, מוגש למחלקת ההתיישבות של הסוכנות היהודית, 24 באוגוסט 1946, מ"ז 13/א - 8.

88 שם זה מופיע במסמך שמקורו: מכון ז'בוטינסקי, 13/א - 8.

89 ד' גביש, קרקע ומפה: מהסדר קרקעות למפת ארץ-ישראל 1920-1948, ירושלים תשנ"ב, עמ' 31.

הכיבוש הבריטי לא בטלו החוקים העות'מאניים. הטוען להשארתם על כנם היה שחוקים אלה מבוססים על קדושת דיני האסלאם.⁹⁰ המדיניות הבריטית בעניין רכישת קרקעות הושפעה מן המצב המדיני בארץ-ישראל, ולפיכך לא רק שהחוקים העות'מאניים נותרו בתוקפם, אלא נוסף עליהם איסור של השלטון הבריטי על כל העברת מקרקעין.

כתוצאה ממצב זה היה על ההנהגה הציונית להתמודד בשתי חזיתות: מחד גיסא עם הערבים בעלי הקרקעות שחששו מנישול, ומאידך גיסא עם הבריטים, שלא היו מוכנים לאפשר ליהודים לעבד בחכירה אדמות מדינה, אדמות בור ואדמות נטושות. עקב המאורעות בשנת 1929 נערך סקר של שטחי האדמה החקלאית בארץ-ישראל, ומסקנותיו הביאו למפנה לרעה ביחס השלטונות לרכישת קרקעות בידי יהודים. בסקר נעשה ניסיון לקבוע גבול עליון לשטחי הקרקע הפנויים שייעודו להתיישבות יהודים שיעלו לארץ-ישראל מבלי לנשל את המתישבים הערבים, שלא היו בעלי קרקעות, ושהאדמה שעיבדו הייתה שייכת לאפנדים שבחלקם לא ישבו בארץ או לבעלי נכסים אחרים. כך נוצר העיקרון שכך את האפשרות לרכישת יחידות קרקע בידי יהודים בכוח הקליטה של הארץ, כלומר נוצר קשר ישיר בין האפשרות החוקית לרכישת קרקע לבין מכסות העלייה שקבע השלטון.

לאחר הסקר הוטלה מגבלה נוספת: בשנת 1929 ושוב בשנת 1933 פרסמו השלטונות את 'פקודת ההגנה על מעבדי האדמה', וכך הכבידו גם על רכישת הקרקע מידי האפנדים כל עוד ישבו עליה אריסים ערבים.⁹¹

במאי 1939 הגיעה המדיניות הבריטית להקצנה עם פרסום חוקי הספר הלבן וב-28 בפברואר 1940 פורסם חוק הקרקעות, שלפיו חולקה הארץ לשלושה אזורים: אזור א הוכרז אזור סגור, ובו הותר רק לערבים פלסטינים לרכוש קרקע; האזור כלל 63 אחוז מאדמת ארץ-ישראל והקיף 16,000 קמ"ר. אזור ב הוגדר אזור מוגבל, ורכישת קרקעות בו הייתה מותנית בקבלת היתר מיוחד מהנציב העליון; האזור חולק לשני חלקים: חלק אחד היה בתחומי ההתיישבות העברית הקיימת, והחלק האחר היה בדרום הארץ, דרומית לבאר-שבע, מרוחק מכל גושי ההתיישבות היהודית, והוא כלל 26.5 אחוז משטח הארץ והקיף 8,300 קמ"ר. אזור ג היה אזור פתוח, וכלל 5 אחוזים מאדמת הארץ; באזור זה אמנם הותרה מכירת אדמות, אלא שהיה זה האזור המאוכלס לאורך החוף, ומחציתו כבר הייתה ממילא בידי יהודים.⁹² גורם נוסף שמנע את רכישת הקרקעות היה התנועה הלאומית הערבית. הכלי המרכזי של התנועה היה 'קופת האומה' הערבית (כדוגמת 'קרן קיימת לישראל'), שפעולתה התמקדה בתחרות עם קונים יהודים ובהפעלת לחץ על שלטונות המנדט כדי שישלימו את 'תקנות העברת הקרקעות' במגמה למנוע רכישת קרקעות בידי יהודים; תקנות אלה פורסמו באפריל 1940. 'קופת האומה' איימה לפגוע בערבים שמכרו קרקע ליהודים או שימשו כאנשי ביניים, שהיו חיוניים לעקיפת התקנות, ואף מימשה את איומיה בחלק מן המקרים. פעולותיה של 'קופת האומה' הורגשו בעיקר משנת 1943 והלאה.⁹³

90 שם, עמ' 32.

91 ש' רייכמן, ממאהו לארץ מושב: יצירת המפה היישובית היהודית בארץ-ישראל 1918-1948, ירושלים תשל"ט, עמ' 26.

92 א' אורן, התיישבות בשנות מאבק, ירושלים תשל"ח, עמ' 92.

93 רייכמן (לעיל, הערה 91), עמ' 26.

תגובת המוסדות הלאומיים על חוקי הקרקעות של ה'ספר הלבן'

בתגובה מיידית על תקנות הקרקע של ממשלת בריטניה החליטה הסוכנות לתת עדיפות להקמת יישובים באזורים שהיו אסורים להתיישבות יהודים.⁹⁴ המגמה הייתה לפזר את ההתיישבות ברחבי הארץ כדי ליצור עומק אסטרטגי ליישובים הקיימים, וכדי למנוע את קבלת ההצעה לחלוקת ארץ-ישראל, שכן היה חשש רציני שחלקים גדולים של הארץ יהיו מחוץ לגבולות שאמורים היו להיקבע למדינה היהודית. רכישת הקרקעות הייתה חיונית מטעם נוסף, כפי שציין יוסף וייץ, מראשי 'קרן קיימת לישראל' וממעצבי מדיניות רכישת הקרקעות - הכנת 'מקלט לאלה שאנו מייחלים להם: חיילים... ועם עולים פליטי השמדה שבוא יבואו בזרם ואנו נטה אותם באפיקים המוליכים אל האדמה ואל השדה'.⁹⁵ ההתיישבות ועבודת האדמה נחשבו אפוא הדרך הראויה לקלוט את החיילים ולשקם את פליטי מלחמת העולם.

בדבריו בקונגרס הציוני העשרים ושניים, שהתקיים בבזל מט"ז בכסלו עד א' בטבת תש"ז, אמר אברהם גרנובסקי, נשיא 'קרן קיימת לישראל': 'על אף המשטר הקטלני הזה, על אף קשיים שלא היו כמותם, באה הקה"ל לפני הקונגרס לאחר שבע שנות פעולה ברכוש גדול. כ-400 אלף דונם כמעט מחצית מכל הקרקעות שהם כיום נכסי העם העברי, נרכשו בתקופה זו, ולא עוד אלא ש-80 אחוז נרכשו באזור האסור ובאזור המוגבל, באותם האזורים אשר השלטונות זממו לסגור בפנינו'.⁹⁶ למרות הרכישות הרבות, כפי שציין גרנובסקי, הייתה מצוקת קרקע, וכתוצאה ישירה מכך הוגבלה ההתיישבות.⁹⁷ על רקע מצוקת הקרקע הטילה הנהלת הסוכנות על המחלקה ליישוב חיילים בראש ובראשונה לתבוע מן השלטונות אמצעים כספיים להתיישבות חקלאית של החיילים המשוחררים על אדמת המדינה ועל אדמות אחרות באזורים המוגבלים. לשם השגת מטרות אלה הוחל במשא ומתן עם הממשלה. יוסף גוריון ניהל משא ומתן עם מ' בנט, ראש מחלקת ההתיישבות של ממשלת המנדט בירושלים, והגיש שורה של דרישות העוסקות בשחרור קרקע ממשלתית לצורך התיישבות החיילים עם שחרורם מן הצבא. ואלו היו דרישותיו:

לשחרר 350,000-400,000 דונם המתאימים מבחינת הקרקע ותנאי האקלים ליישוב 3,000 חיילים משוחררים; לשחרר קרקע ממשלתית בקרבת הערים הגדולות תל-אביב, חיפה וירושלים ליישוב 7,000-8,000 חיילים משוחררים; להקים ועדה משותפת של באי כוח מחלקת הקרקעות של הממשלה ומחלקת ההתיישבות שלה ושל באי כוח המחלקה ליישוב חיילים של הסוכנות, כדי לברור ולהציע שטחים המתאימים לחקלאות ולמטרות עירוניות; להעביר את אדמות הגרמנים, הן בקרבת העיר תל-אביב הן האדמות החקלאיות, לצורכי התיישבות החיילים.⁹⁸

94 אורן (לעיל, הערה 92), עמ' 92.

95 י' וייץ, התנחלותנו בתקופת הסער: ניסן תרצ"ו-ניסן תש"ו, מרחביה 1947, עמ' 26.

96 הקונגרס הציוני הכ"ב, באזל, דין וחשבון סטינוגרפי, ירושלים תש"ז, עמ' 371.

97 שם.

98 י' גוריון אל מ' בנט, ראש מחלקת ההתיישבות של ממשלת המנדט בירושלים, 14 בנובמבר 1944, אצ"מ,

גם דוד בן-גוריון היה שותף במשא ומתן שהתנהל בעניין זה, והעלה את הנושא בפגישה שקיים ב-2 במרס 1945 עם הנציב העליון סר אלן קנינגהם. אולם ממשלת בריטניה לא הייתה מוכנה לסטות ממדיניותה, והציעה שהיהודים ירכשו אדמות באזורים המותרים סמוך לאדמות המדינה. אשר לפתרון בעיית הקרקע לחיילים הנציב טען שהוא סומך על העם היהודי ומוסדותיו והביא כדוגמה את הישגי היהודים בחקלאות אינטנסיביות. הצלחתם בתחום זה העידה לדעתו שביכולתם לפתור את בעיית החיילים, והוא סבר שהגופים היהודיים יצליחו לקלוט את החיילים לאחר הכשרה מתאימה.⁹⁹ במאי 1945, בתקופת המשא ומתן עם השלטונות על הקצאת קרקע ממשלתית להתיישבות החיילים, מסרה הממשלה הבריטית לרשות הערבים שטח של 80,000 דונם קרקע ממשלתית שהשתרע מטירת-צבי שבבקעת בית-שאן עד יריחו, שטח שגוריון ציין אותו כבקשה מיוחדת וכפתרון להקמת גוש התיישבותי של 3,000 חיילים.¹⁰⁰

ב-12 ביוני 1946 נתקבל ב'מועצה היישובית לקליטת החיילים' אישור רשמי חתום בידי ג'ל. ברקנסטל, הממונה על אדמות המדינה במחלקת הקרקעות הממשלתית, על הענקת 294 דונם בקקון לצורך התיישבות חיילים, וכן הקצתה ממשלת המנדט להתיישבות החיילים 3,281 דונם אדמת חול ליד יבנה ו-505 דונם ליד קלנסווה.¹⁰¹ אולם הממשלה לא נענתה לרוב הבקשות של גוריון ולא החכירה שטחים נוספים, אף לא סמוך לערים הגדולות, והתביעה להפקעת אדמות הגרמנים נדחתה בטענה כי אין ממשלת ארץ-ישראל קובעת מה ייעשה ברכוש האויב והדבר נתון לסמכותו ולהחלטותיו של גוף בין-לאומי של האומות המנצחות במלחמה.¹⁰²

בסופו של דבר לא נבנו יישובים על אדמות המדינה שהחכירה ממשלת המנדט להקמת התיישבות לחיילים משוחררים. מפאת חוסר תנאים מתאימים להקמת נמל דייגים לא הוקם בחולות יבנה כפר הדייגים שייעדה ממשלת המנדט לארגון 'מכמורת'. בראשית 1947 נחתם חוזה חכירת קרקעות קלנסווה וקקון, אך עד 28 בנובמבר 1948 לא מומשה ההתיישבות באדמות אלה, כיוון שאדמת קקון הייתה אדמת ביצה וחולות קלנסווה עובדו בידי אריסים ערבים, וחרף בקשות אנשי 'קרן קיימת לישראל' לא נקטה ממשלת המנדט כל צעד על מנת לפנותם.¹⁰³ הסוכנות היהודית הציעה עוד מספר

99 י' גוריון לחברי הנהלת הסוכנות היהודית, 21.7.1944, אצ"מ 44/449.S.

100 גוריון אל ד' בן-גוריון, 1 ביוני 1945, אצ"מ, 12/4995.S.

101 מ' פלאוט, המזכיר הראשי של ממשלת המנדט, אל הנהלת הסוכנות היהודית, אצ"מ, 12/4995.S. 'המועצה היישובית לקליטת חיילים' היה גוף שהוקם באוגוסט 1945 על ידי הסוכנות היהודית וה'ועד הלאומי'. במועצה זו היו חברים מכל שכבות הציבור. מטרתו הייתה 'לעורר את כל חוגי הישוב ותאיו לעזרה ציבורית הדדית בכל שטחי הקליטה ולייעץ, ולהדריך ולפקח על המוסדות המוציאים לפועל את קליטת החיילים'. גוף זה הטיל את האחריות לקליטת החיילים על:

1. ממשלת בריטניה.

2. מוסדות היישוב.

3. הרשויות המקומיות.

מתוך: הנהלת ההסתדרות הציונית והנהלת הסוכנות היהודית לארץ-ישראל, דין וחשבון על הפעילות בשנים ת"ש-תש"ו, מוגש אל הקונגרס הציוני בכ"ב בבאזל, כסלו תש"ו, ירושלים תש"ז, עמ' 205.

102 דין וחשבון המועצה היישובית לקונגרס הציוני הכ"ב, ירושלים תש"ז, אצ"מ, 12/4901.S.

103 גוריון אל בריכוכבא מאירוביץ, מנהל מחלקת הים בסוכנות היהודית, 25 במאי 1945, אצ"מ, 12/4995.S; ויין אל בן-גוריון, 28 בנובמבר 1947, שם.

הצעות על מנת לפתור את בעיית הקרקעות להתיישבות חיילים, אך ב־29 בנובמבר 1947, עם קבלת התחלטה באומות המאוחדות בדבר חלוקת ארץ־ישראל, נשתנתה כליל המציאות הארץ־ישראלית בתחום הקרקעות להתיישבות.

הקשר בין הקרקע להתיישבות לגיבוש הארגונים

החיילים המתיישבים לעתיד היו מעוניינים לדעת היכן ימוקם ביתם. הם הרגישו צורך נפשי להתקשר למקום מוגדר ורצו להיות שותפים בקביעת בית הקבע שלהם על מפת הארץ. בתזכיר ששלח ארגון 'על' הוצגה הבעיה כך: 'אנו שואפים לקבל קרקע מסוימת תוך הזמן הקרוב ביותר, כי חוסר ידיעה בנדון זה מפריע להתפתחות הארגון ומונע ממאות חיילים להצטרף לתנועת ההתיישבות'.¹⁰⁴

ב־14 ביולי 1944 פנה 'ועד המתנדבים' אל גוריון בקובלנה שלא כל שטחי הקרקע שהוקצו להתיישבות החיילים מתאימים לייעודם: חלק מן הקרקעות טרשיות וחלק סובלות מחוסר מים. 'סקירה ראשונה זו מספיקה לדעתנו', כתבו אנשי הוועד, 'כדי להחזיר בלבנו את החרדה והדאגה לגורל התנועה ההתיישבותית שבקרוב החיילים'.¹⁰⁵

לאור תביעות החיילים הגיעו המוסדות למסקנה שיש למסור להם דיווח שוטף על הפעולות להשגת הקרקעות בעבורם.

בחוזר המרכז החקלאי לארגוני ההתיישבות בגדוד השני מיום 2 בינואר 1945 אנו קוראים: 'ירושלים עוסקת במו"מ עם הממשלה בדבר שטחיה הפנויים להתיישבות חיילים. יש אכן און קשבת. ונראה שיש רצון להענות במידה ידועה'.¹⁰⁶

חלקה של 'קרן קיימת לישראל' בהתיישבות החיילים

'קרן קיימת לישראל' הייתה הקרן הלאומית לרכישת קרקעות בארץ־ישראל, ומקורות המימון שלה היו תרומות העם היהודי; את הקרקעות שרכשה החכירה 'קרן קיימת' למתיישבים. היא פעלה בשיתוף פעולה עם הסוכנות היהודית ולשם כך הוקמה 'ועדת ההנהלות', שהייתה משותפת לשני גופים אלה, ושתפקידה היה לתאם בין המוסדות השונים בכל הקשור להקמת יישובים חדשים, והיא הייתה אחראית להחכרת שטחי קרקע פנויים לכלל הגופים ההתיישבותיים. ארגוני התיישבות החיילים שובצו לנקודות ההתיישבות בשיבת הוועדה שהתקיימה ב־11 ביוני 1946.¹⁰⁷

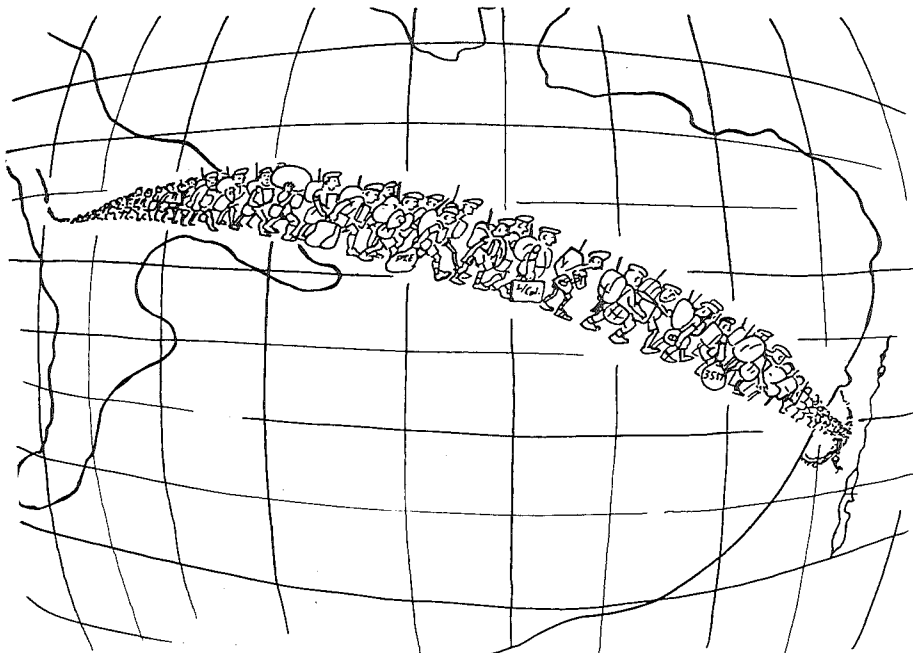
ניתן לסכם כי הבעיה המרכזית בהתיישבות החיילים הייתה בעיית הקרקעות להתיישבותם. ניסיונותיהם של המוסדות הלאומיים לעקוף את חוקי הקרקעות שנקבעו בעקבות ה'ספר הלבן' משנת

104 ארגון 'על' אל ה'מרכז החקלאי', 8 במאי 1944, אה"ע, IV 235 תיק 1807 (ההדגשות במקור).

105 'ועד המתנדבים' אל 'גוריון', 14 ביולי 1944, אצ"מ, S12/4680.

106 מתוך: אה"ע, IV 235 תיק מס' 50.

107 דין וחשבון של הוועדה המשותפת של מחלקת ההתיישבות של הסוכנות ו'קרן קיימת לישראל', 11 בינואר 1947, אצ"מ, S15/4181.

מן 'המגף' האיטלקי
בחזרה לארץ, איור
של יאיר נעם
(נומברג)

חיילים משחררים מיחידה 524 - אכזר מונאש

1939 לא השיגו את המטרה. השלטונות הבריטיים לא ראו בחיילים המתנדבים לצבאם בעלי זכויות יתר על הקרקעות הממשלתיות. החיילים המתנדבים היו בעיניהם חלק בלתי נפרד מן היישוב בארץ. המוסדות המיישבים ייעדו קרקעות בעבור החיילים רק בשלב מאוחר, בשנת 1946, כשנה לאחר שהמלחמה הסתיימה, וזאת לאחר שהתברר שהמשא ומתן עם הממשלה לא הוביל לתוצאות המקוות. עקב התנאים המיוחדים היה עתיד ההתיישבות לוט בערפל גם בשלב זה. חוסר המידע, חוסר דיווח שוטף בתקופת המלחמה והעובדה שלא נקבעו נקודות הקבע להתיישבות גרמו לתקופות של שפל ודכדוך בתוך הארגונים עצמם ולירידה במספר חבריהם, מנעו מחיילים להצטרף לארגוני ההתיישבות ואף הביאו להתפרקותם של אחדים מן הארגונים.

תום המלחמה - השחרור מן הצבא הכשרה חקלאית באירופה

כשעמדו שלטונות הצבא הבריטי בפני שחרור החיילים הם היו מודעים לעובדה כי רוב החיילים היו מגויסים תקופה ארוכה והיו מנותקים ממערך הכלכלה בארצותיהם, וכי לרבים לא היה מקצוע אורחי שבעזרתו יוכלו להיקלט במערך זה, ולפיכך היו זקוקים להכשרה לקראת החיים האזרחיים. מסיבות שלא כאן המקום לעמוד עליהן התויק הצבא חיילים רבים גם לאחר סיום הקרבות, ומאחר שהיה צורך למצוא להם תעסוקה בתקופה זו אפשר היה לנצלה להכינם לקליטה במערכות האזרחיות.

באשר לחיילים הארץ־ישראלים נעזרו שלטונות הצבא בבריגדה היהודית ונערכו לספק לחיילים השכלה והכשרה מקצועית. חברי ארגוני ההתיישבות זכו הודות לכך להכשרה חקלאית וימית – לפי בסיסייהם – באיטליה, בהולנד ובבלגיה.

בהולנד למשל הוקמו המחנות ליד כפרים, ולחיילים ניתנה אפשרות להתמחות בענף הקרוב ללבם. הם היו יוצאים בכל יום לעבוד בחוות ובמשקי האיכרים. עם סיום ההכשרה בהולנד עברו חלק מן החיילים השתלמות עיונית ומעשית בגידול עצי פרי במכללה כפרית בבלגיה. ההשתלמות כללה התמחות בשיטות חדישות בגידול ובגיוזם של עצים.¹⁰⁸

חיילים מן הבריגדה משתלמים בהולנד בחקלאות. משמאל: בהזדרכת איכר הולנדי החטיבה היהודית הלוחמת, החי"ל, נקטה יזמה עצמית בהתארגנות לקראת ההכשרה החקלאית. בכל הגדודים הונהגה שיטה של הכשרה ליומיים – חברי כל ארגון התיישבות יצאו להכשרה בת יומיים בכל שבוע באחת החוות באזור שבו שהו בצפון איטליה כדי לקנות ידע מינימלי

בעבודה. חיים לסקוב ארגן את ההכשרה בחוות חקלאיות שפובו מיושביהן בזמן המלחמה.¹⁰⁹ המחלקה לטיפול בחייל בגדוד הראשון אף הגדילה לעשות. בנוסף להשתלמויות החטיבתיות הכינה ספרייה שכללה ספרות מקצועית לחייל לקראת שחרורו. עם זאת על פי הנאמר ב'עלון ידיעות'

108 ריאיון עם יצחק ארן, חבר ארגון 'החי"ל', נטעים, 12 בדצמבר 1993.
109 במאבק: ביטאון החטיבה היהודית הלוחמת, ד-ה (20 ביולי 1945), נספחים I, II (המידע על הקורסים מטעם הצבא הבריטי מובא שם באנגלית).

של הגדוד הראשון מ־23 במרץ 1946 לא כל החיילים ניצלו את האפשרות להשתלמות מקצועית. אכזבה רבה גרמה העובדה ש'זעום הוא מספר החברים הרואים את עתידם בהתיישבות, בשטח זה יש אפשרויות רבות. ארצנו זקוקה למתיישבים נוספים. נראה שהכרה זו לא הדרה ללב של כל חייל, או שכת אותה מתוך חיי הצבא. ההתיישבות היא יסוד מוסד לבניין ארצנו'.¹¹⁰ ואכן מתוך 5,258 החיילים הארץ-ישראלים ששירתו בהיל הרגלים רק כ־300 תכננו לפנות להתיישבות.¹¹¹

חברי ארגון 'מכמורת' החליטו כבר בתקופת שירותם הצבאי בארץ כי בעתיד יעסקו בדיג, ובהיותם באיטליה חיפשו דרכים לממש את החלטתם. לימוד הדיג דווקא בחופי איטליה נראה להם רצוי, משום שהאמינו כי התנאים השוררים בחופים אלה דומים לתנאים בחופי הארץ. שלטונות הצבא התירו לחברי הארגון לבחור לעצמם את המקום המתאים להם. הם ערכו חיפוש ממושך, שבמהלכו יצאו גם לתור במנזרים ובכפרים נידחים אחר ילדים יהודים שהוחבאו שם מפני הגרמנים, ושחלקם הוחבאו גם לאחר המלחמה כדי לא להתזרם ליהודים,¹¹² וכן ניסו ליצור קשרים עם ימאים איטלקים כדי לגייסם לפעילות של המוסד לעלייה ב'.¹¹³ לבסוף בחרו בכפר גראדו, כפר דייגים קטן לחוף הים האדריאטי שבאיטליה. הכשרת החיילים, שנמשכה חודש ימים, הוטלה על תושבי הכפר בהוראה מגבוה בהיותם תחת שלטון בעלות הברית.¹¹⁴

גם בהולנד התקיימה הכשרה לדייגים. חיילי הגדוד השני של החי"ל, שנשלחו לשמור על מחנה שבויים גרמנים באיימונד (IJMUIDEN), עיר נמל לחוף הים הצפוני בקרבת אמסטרדם,¹¹⁵ נוכחו לדעת כי יש במקום בית-ספר לדיג. חברי ארגון 'מכמורת' שהשתייכו לגדוד ביקשו משלטונות הצבא להשתלם במקצוע זה. ואכן שלושים מחברי הארגון השתתפו בקורס בן תשעה שבועות במקום, ובסיומו עמדו בהצלחה במבחנים מטעם מחלקת הספנות ההולנדית וקיבלו תעודות מטעם הממשלה ההולנדית.¹¹⁶

מדיניות השחרור הבריטית מן הצבא והשפעותיה על ארגוני ההתיישבות

סיום המלחמה עורר אצל החיילים תקוות גדולות להתפנות סוף סוף לעתידם האישי, אולם תכנית השחרורים מן הצבא לא התחשבה ברצונם או בתקוותיהם של החיילים. התכנית, שהתפרסמה במאי 1945, הייתה מבוססת על מספר שיקולים: הוותק בשירות, המצב המשפחתי וצורכי המלחמה או הצרכים שאחרי המלחמה של בריטניה ושל בעלות הברית – עדיין נותרו גם בשלב זה משימות צבאיות כגון שמירה על מתקנים צבאיים, על מחסני נשק ועל מחנות שבויים באזורים כבושים.

110 משרד החינוך והסעד של הגדוד הראשון, עלון ידיעות (23 במרץ 1946). אה"ע, IV 307 תיק 37.

111 גלבר (לעיל, הערה 5), עמ' 300.

112 סהר (לעיל, הערה 20), עמ' 9.

113 ריאיון עם רפי רופין, חבר ארגון 'מכמורת', מכמורת, סיכות תשנ"ב.

114 סהר (לעיל, הערה 20), עמ' 9.

115 גלבר, תולדות ההתנדבות, ג: נושאי הדגל – שליחותם של המתנדבים לעם היהודי, ירושלים תשמ"ג, עמ' 341.

116 איה, חבר ארגון 'מכמורת', דין וחשבון לי' גוריון, 15 בנובמבר 1945, אצ"מ, S12/4650.

בנסיבות אלה התנהל השחרור בקצב אטי מאוד.¹¹⁷ באותה תקופה ניהלה 'תנועת המרי העברי' מאבק אלים בשלטונות הבריטיים בארץ-ישראל. החיילים שהיו בחוץ לארץ ניצלו את שירותם בצבא לגנבת נשק וציוד במטרה להעבירם ארצה, וכן ידעו הבריטים על פעולות של חיילים בשירות המוסד לעלייה ב'. לפיכך הודיע מיניסטרוני המלחמה הבריטי כי אין לשחרר חיילים ארץ-ישראלים ללא אישור מצדו; וכאשר הוחלט לשחררם לבסוף נעשה הדבר בקבוצות קטנות כפי שנקבע בתכנית מאי 1945,¹¹⁸ ובכך ביקשו הבריטים גם להקשות ככל האפשר על החיילים להתארגן ככות צבאי בארץ-ישראל. מיניסטרוני המלחמה חשש שהשחרור מן הצבא יגרום לקשיים פוליטיים ויגדיל את אפשרויות המחתרת בארץ. האנגלים חששו שהמאבק המתנהל בארץ עלול להתפשט לים התיכון וליבשת אירופה. הם עכבו את שחרורם של אנשים מרכזיים ואף עצרו אותם.¹¹⁹

נציגי ארגוני ההתיישבות הבינו כי שחרור אישי וקצב אטי עלולים לגרום להתפזרות אנשיהם. ארגון 'יעל' למשל דרש מהמוסדות לקבוע בסיס בארץ להתארגנות חבריו; 'חברינו מתחילים להשתחרר קמעה קמעה ואחר כך יותר ויותר... ואם בארגון לא נוכל לענות על שאלתו של כל חבר וחבר - החבר עלול ללכת לנו לאיבוד... ואם לא נוכל לכלכל את עתידנו מראש נסכן את חלום חיינו אשר חזינו בו למעלה משלוש שנים'.¹²⁰ חברי ארגון 'דרור' באיטליה פנו לחבריהם במצרים: 'אנו חוזרים ומדגישים את הצורך הדחף בשחרור עשרה חברים למען הקמת המושב השיתופי, את השחרור יש להוציא בשבועות הקרובים, אחרת נעמוד בפני קשיים שלא נוכל לעמוד בפניהם ולהתגבר עליהם... הקשר בינינו עלול להתרופף... בשחרור מידי של הקבוצה תלוי עתיד המושב השיתופי שלנו'. והחברים במצרים השיבו: 'כיום נמצאים שלושה מחברינו בארץ ומבקרים במוסדות... הקרב נטוש ואנו מוכרחים לנצח בו... רבותי המלחמה נגמרה, ואנו עומדים להשתחרר'.¹²¹

בבריגדה וביחידות אחרות של הצבא הגיע מספר החיילים שביקשו להצטרף לארגוני ההתיישבות או ליישובים קיימים ל-3,529 אנשים. אולם החיילים כולם חולקו לשבע קבוצות שחרור, ואלו שביקשו לפנות להתיישבות לא הגיעו ארצה בקבוצות מאורגנות אלא בקבוצות קטנות וכיחידים. עם סיום המלחמה נמצאו הארגונים במצב קשה. מצד אחד חוסר מידע וחוסר תקשורת עם המוסדות המיישבים מנעו מחיילים רבים להצטרף לארגוני ההתיישבות, ומצד אחר חיילים רבים שהיו מרכזיים בקבוצותיהם נשארו באירופה לסייע בשירות המוסד לעלייה ב'. לא היה גוף מרכזי בעל סמכויות שיפעל בארץ ובחוץ לארץ, יכוון את תנועת החיילים ויעזור להם להוציא לפועל את רעיונות ההתיישבות.

117 גלבר (לעיל, הערה 5), עמ' 224.

118 שם, עמ' 228.

119 מתוך: "גלבר, תולדות ההתנדבות, ד, בין בריטים ערבים וגרמנים, ירושלים תשמ"ד, עמ' 228-232.

120 ארגון 'יעל' אל 'תנועת המושבים', 3 בינואר 1946, אה"ע, IV 307, תיק 1807.

121 בנידרור, דף לחבר, 416 [במלאות ארבעים שנה ליישוב] (6 באוגוסט 1986), ארכיון בנידרור.

היערכות היישוב לקליטת החיילים המשוחררים

הקמת המועצה היישובית לקליטת החיילים

באוגוסט 1945 הקימו הסוכנות היהודית והוועד הלאומי את המועצה היישובית לקליטת חיילים. חברי המועצה היו נציגי מגזרים שונים של הציבור הארץ-ישראלי: בראש המועצה עמד השופט העליון גד פרומקין, נציג הסוכנות היהודית היה יוסף גוריון, נציג הוועד הלאומי היה נחום ניר, בבה אידלסון ייצגה את תנועת העבודה, ומרדכי שלוש ייצג את הסקטור האזרחי. מטרת המועצה היו: 'לעזור את כל חוגי היישוב ותאיו לעזרה ציבורית הדדית בכל שטחי הקליטה, ולייעץ, להדריך ולפקח על המוסדות המוציאים לפועל את קליטת החיילים'.¹²² הסוכנות ראתה את בעיית החיילים במעגל מצומצם ולא כבעיה ציונית לאומית. הטיפול בחיילים הוטל על הרשויות המקומיות ומנגנוניהן, והמועצה היישובית נטלה על עצמה לעזור להן בפתרון הבעיה. המועצה היישובית גם הטילה את פתרון בעיות החייל

חברי המועצה היישובית לקליטת חיילים, מימין לשמאל: יוסף גוריון, נחום ניר, בבה אידלסון ומרדכי שלוש

המשתחרר על ממשלת בריטניה, שהייתה אחראית להעניק לחיילים הארץ-ישראלים זכויות כמו לכל חייל המשתחרר מצבאה.¹²³ ברם למוסדות היישוב בארץ לא היו מנגנוני כפייה והם לא יכלו לכפות על העיריות והרשויות המקומיות או על מפעלים כלכליים לקלוט את החיילים המשוחררים. הבעיה המרכזית של קליטה מלאה ושיבה לחיים האזרחיים לא מצאה אפוא את פתרונה. הצבא הבריטי לא היה מוכן לעסוק בבעיות קליטתם של החיילים המשוחררים והטיל את הטיפול בהם על ממשלת ארץ-ישראל. הממשלה לעומת זאת קבעה שעקרונות הסיוע לחיילים הארץ-ישראלים לא יהיו זהים לאלה של החיילים הבריטים המשתחררים, מפני שהחיילים הארץ-ישראלים גויסו והתנדבו לצבא על פי חוקי המוסדות היישוביים, ועל כן ממשלת בריטניה אינה חייבת לנהוג בהם כפי שהיא נוהגת בכל חייל אחר מצבאה.¹²⁴

המשא ומתן עם הממשלה הבריטית על שיקום החיילים

בשלהי 1946 ניהלו המוסדות הלאומיים משא ומתן עם הממשלה הבריטית בנושא שיקום החיילים ושני הצדדים ניסו להתעלם מן המצב המדיני המתוח ששרר בארץ-ישראל באותה שעה עקב הפעולות

122 הנהלת ההסתדרות הציונית (לעיל, הערה 80), עמ' 265.

123 שם, עמ' 266.

124 גלבר (לעיל, הערה 5), עמ' 210.

האלימות של 'תנועת המרי העברי'. ה'מחלקה ליישוב חיילים בסוכנות' הגישה לממשלה שורה של תביעות: קרקעות להתיישבות, הפקעת אדמות הגרמנים, הלוואות לצורך העלייה להתיישבות ורכישת ציוד, פתיחת משרדים ממשלתיים לטיפול אישי בחייל המשוחרר, מתן זכות לחיילים לקבל דמי אבטלה, מימון הכשרה מקצועית, כולל הכשרה חקלאית, והבטחת עדיפות בקבלת רישיונות לרכישת חומרי בניין ומכונות.¹²⁵ הממשלה הכירה במחויבותה לחיילים אך דחתה את מרבית התביעות בנימוק שאין זה מתפקידה להקנות לחייל מעמד כלכלי שונה מזה שהיה לו לפני גיוסו.¹²⁶ מתוך אותה תפיסה סירבה הממשלה לתת כל מענק או הלוואה למפעלים חדשים של חיילים. אולם היא הצהירה כי חיילים הזקוקים לחידוש ידיעותיהם במקצוע שבו עסקו לפני גיוסם וחיילים שייאלצו להחליף את מקצועם הקודם בתדוש יקבלו עזרה כספית להכשרה מקצועית, וכן הודיעה על הסכמתה להעניק לחיילים משוחררים זכויות לרכישת חומרים העומדים תחת פיקוחה.¹²⁷ בסופו של דבר השקיעה הממשלה הבריטית בכלל החיילים הארץ-ישראלים, כולל החיילים הערבים, סך של 200,000 לא"י.¹²⁸

ההשתתפות הכספית של המוסדות הלאומיים ביישוב החיילים

אליעזר קפלן, גזבר הסוכנות היהודית, צפה כאמור כבר בשנת 1944 את הבעיות העלולות לעמוד בפני התיישבות החיילים. הוא סבר כי היישוב לא יוכל לממנה, וכי חובת הטיפול בכך מוטלת בעיקר על הבריטים.¹²⁹ כבר בשנת 1944, כאשר היו בארגוני ההתיישבות כ-1,000 חיילים נדרשו למימון התיישבותם כשני מיליון לא"י. עם שחרור החיילים מן הצבא, בשנים 1945-1946, עמדו בפני היישוב משימות לאומיות כבדות משקל - המאבק וההכרעה לקראת הקמת מדינת ישראל - שדרשו כוחות מדיניים וארגוניים וסכומי כסף גדולים ביותר, ומשאבי היישוב היו דלים. רוב יישובי החיילים הוקמו בסופו של דבר על אדמות 'קרן קיימת לישראל'. שלא כמו בעלייה להתיישבות של גופים אחרים הוחל בהכשרת מקומות ההתיישבות לפני בואם של מתיישבי הקבע. המוסדות המיישבים ניאותו להתחיל בפעולת הכנה והכשרה לפני בוא המתיישבים כדי לחסוך לחיילים חלק מן הקשיים שבעלייה על הקרקע.¹³⁰ 'קרן קיימת לישראל' והסוכנות היהודית אישרו הקצאת שישה שטחי קרקע לצורך התיישבות החיילים. ו'קרן קיימת' יחד עם 'קרן היסוד' הקציבו לפעולות ההכשרה של אדמות אלה סך של 120,000 לא"י.¹³¹ מכל מקום גם המוסדות המיישבים הכירו בכך שהסכומים שהוקצבו לא יוכלו לתת לחיילים תנאי יסוד להקמת יישוביהם.

125 עם סיכום הקליטה: דין וחשבון על מפעל הקליטה של החיילים המשוחררים, תל-אביב 1947, עמ' 9-10.
126 שם, עמ' 11.

127 הנהלת ההסתדרות הציונית (לעיל, הערה 80), עמ' 284.
128 שם.

129 קפלן (לעיל, הערה 83).

130 המועצה הישובית, דין וחשבון של הוועד הפועל, הוגש לכל הגורמים שעסקו בקליטת החיילים, אלול תש"ו, אצ"מ, S25/4863.

131 עם סיכום הקליטה (לעיל, הערה 125), עמ' 72.

הקמת היישובים

כל יישובי החיילים הוקמו לאחר המלחמה. החיילים המשוחררים עצמם עלו ליישוביהם בשנים 1946-1948, להוציא יישוב אחד, שהוקם בשלהי 1945. ב־18 בדצמבר 1944 נחתם הסכם בין מחלקת ההתיישבות של הסוכנות היהודית לבין משה סנה 'להעמיד פועלים קבוצות זמניים לשם הכנת התנאים להתיישבות חיילים בשוכם משרותם'; הפועלים הזמניים נקראו 'מחנות עבודה מגויסים מטעם מרכז ההתיישבות'¹³². בדרך זו הבטיחה המחלקה להתיישבות שלא ישונה ייעודם של השטחים שהוקצו

להתיישבות ארגוני החיילים והקלה על החיילים שעתידיים היו להגיע לאותם יישובים. ואכן לאחר השחרור מהצבא הבריטי החלו ארגוני החיילים לעלות ליישוביהם. בצפון הארץ הקימו שבעה יישובים: ארגון 'וינגייט' התיישב ב־29 במרס 1946 ברמות־נפתלי (מושב שיתופי); ארגון 'יעל' התיישב ב־5 באפריל 1946 במנחמיה

למעלה: מעיין ברוך בראשיתה מימין: כפר קיש ביום העלייה על הקרקע

(מושב עובדים); ארגון פלוגת הגדסה 743 התיישב ב־15 במאי 1946 ברגבה (מושב שיתופי); ארגון פלוגת הגדסה 738 וארגון 'נבו' התיישבו ב־18 ביולי 1946 בכפר קיש (מושב שיתופי); ארגון

'החייל' התיישב ביולי 1946 בבית־גן ליד המושבה יבנאל (מושב

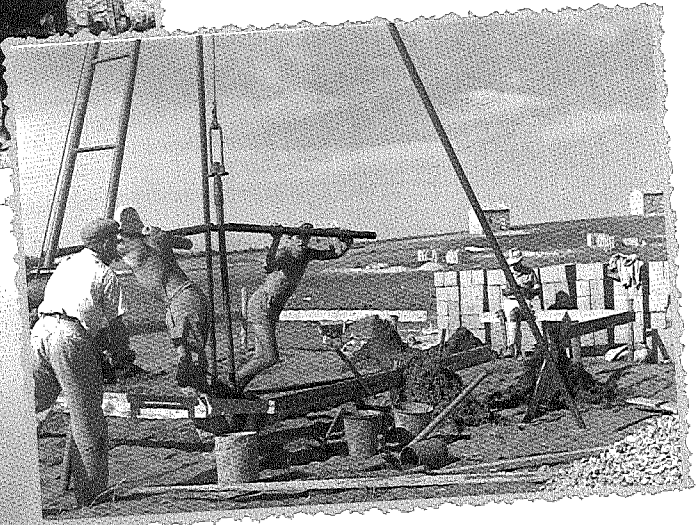
שיתופי); ארגון 'וג'וד' התיישב ב־20 בינואר 1947 במשמר הירדן (מושב שיתופי); ארגון 'חלוצים חיילים' התיישב ב־11 במרס 1947 במעיין־ברוך (קיבוץ).

ואף במרכז הארץ הקימו שבעה יישובים: ארגון 'מכמורת' התיישב ב־9 בנובמבר 1945 במכמורת (מושב שיתופי); ארגון 'דרור' התיישב ב־13 במאי 1946 בבני־דרור (מושב שיתופי); הארגון

הפוטוליטוגרפי 524 התיישב ב־16 במאי 1946 בכפר־מונאש (מושב שיתופי); ארגון 'משמרת' התיישב ב־21 ביולי 1946 במשמרת (מושב עובדים); ארגון 'בצרה' התיישב ב־1 באוגוסט 1946 בבצרה (מושב שיתופי); חיילים בודדים משוחררי הצבא הבריטי והצבא הצ'כי התיישבו ב־1 בינואר 1947 בחרב לאת (מושב עובדים); וארגון 'מרגולין' התיישב ב־3 בנובמבר 1948 בנורדיה (מושב שיתופי).

הישובים שהוקמו בצפון הארץ הגנו בעת מלחמת העצמאות על רכסי הרי צפת ועל עמק החולה ויצרו נוכחות יהודית באזורים שעד אז לא היו בהם יישובים יהודיים. הקמת היישובים בשרון נעשתה מחוסר ברירה - כי לא הושגו קרקעות נוספות באזורי הספר.

למעלה ובמרכז:
כפר מונאש, 1947
למטה: מבנה קבע
ראשון בבצרה

סיכום

מן הסיכומים של הגופים שעסקו בהתיישבות החיילים המשוחררים עולה שמרבית החיילים טופלו על ידי

'תנועת המושבים' ו'המרכז החקלאי', ומיעוטם על ידי ה'מדור להתיישבות של המעמד הבינוני'. 870 חיילים שהיו מאוגדים בארגוני התיישבות התיישבו ביישובים חדשים; 65 חיילים שנרשמו להתיישבות כבודדים התיישבו ב־29 מושבים קיימים; 37 חיילים התיישבו ב־18 קיבוצים וקבוצות; 80 חיילים התיישבו ביישובי ה'מדור להתיישבות של המעמד הבינוני'. 360 חיילים שהיו רשומים

להתיישבות הפסיקו ביוזמתם את הקשר עם המוסדות המיישבים לאחר שחרורם מהצבא. ו-608 חיילים שפנו לרעיון ההתיישבות, ושהיו מתאימים לפי קני המידה של המוסדות המיישבים, לא התקבלו להתיישבות מסיבות שונות: חוסר השתייכות לארגון, התפרקות הארגון שאליו השתייכו, ובעיקר מחוסר משאבים כספיים.¹³³

חוסר המשאבים נבע בראש ובראשונה מכך שמוסדות היישוב לא ראו בהתיישבות החיילים משימה לאומית מדרגה ראשונה ועל כן לא הקצו לה את התקציבים הנדרשים. עובדה זו והמכשולים האחרים שניצבו בפני ארגוני החיילים – קשיי ההתארגנות, הקושי לקבל עזרה מצד הגופים המיישבים, הקושי להשיג קרקעות, מדיניות השחרור האטי של הצבא הבריטי ומעל הכול תחושת אי-הוודאות שאפפה את תכניות ההתיישבות שלהם – כל אלה מסבירים את ההצלחה המוגבלת של התיישבות החיילים.

נספח: רשימת ארגוני ההתיישבות שהקימו חיילים ארץ-ישראלים בצבא הבריטי במהלך מלחמת העולם השנייה

ארגונים שמימשו את רעיון ההתיישבות ועלו להתיישבות בנקודות חדשות

ביחידות התובלה

א ר ג ו ן ' י ע ל '

שמו של הארגון הורכב מראשי התיבות של היחידה הצבאית שאליה השתייכו החיילים – יחידות עבריות לתובלה. היה זה הארגון הראשון שהוקם מחוץ לגבולות ארץ-ישראל. הארגון נוסד בטריפולי שבלוב ב-25 בפברואר 1943.

ביחידת תפעול הנמלים

א ר ג ו ן ' מ ש מ ר ת '

רעיון התיישבות החיילים נודע לחיילי הפלוגה בהיותם בחופשה בארץ-ישראל. הארגון נוסד בדצמבר 1943. החיילים שחזרו מחופשתם בארץ החלו להפיץ את הרעיון בקרב חיילי הפלוגה.

ביחידות הגדוד השני של חיל הרגלים

א ר ג ו ן ' ו י נ ג י י ט '

הארגון הוקם ב-7 באפריל 1944 ומנה שלושים חברים, ממישה-עשר מהם היו נוטרים ששירתו בארץ-ישראל והיו פקודיו של אורד וינגייט. הקמת הארגון לוותה בלבטים בדבר צורת ההתיישבות של חבריו בעתיד: מושב עובדים או מושב שיתופי. לבסוף הוחלט לבחור במושב שיתופי המבוסס על חקלאות.

א ר ג ו ן ' ה מ ת נ ד ב '

הארגון נוסד במחצית השנייה של שנת 1943. בינואר 1944 מנה הארגון עשרים ותשעה חברים. רוב חברי הארגון עלו מארצות אירופה: מפולין, מלטווייה ומרוסיה, ותלקם היו ילידי הארץ.

133 צ' ליברמן, סיכומים מספריים שהוגשו ל'מרכז החקלאי', אה"ע IV 307 תיק 52; אצ"מ, S12/4668.

א ר ג ו ן ' ו ג ' ו ו ד '

הארגון נוסד ביוני 1944 על ידי קבוצת חניכי תנועת בית"ר שהיו בפלוגה א' של הגדוד השני. הארגון נקרא על שם יאשיה וג'ווד במלאת שנה למותו.

ביחידות התותחנים

א ר ג ו ן ' מ כ מ ו ר ת '

הארגון נוסד ביוני 1944. ראשוני החברים היו תותחנים שהוצבו להגן על נמל חיפה מפני פלישה מן הים ומפני חבלה. המטרה הייתה לייסד ארגון של חיילים ואזרחים שהתמחו בשיטות דיג המתאימות לחופי ארץ-ישראל. לקבוצת המייסדים הצטרפה קבוצת נוטרים ששותרו משירותם בארץ ומספר חיילים מן הגדוד השני של חיל הרגלים.

ביחידות חיל הרגלים בגדוד הראשון

א ר ג ו ן ' ה ח י " ל '

הארגון נוסד בסוף 1941. בשלבים הראשונים של המלחמה החלו חבריו בפעולות למימוש רעיון ההתיישבות, והתיישבו תחילה ביבנאל, ולאחר מלחמת העצמאות הקימו את מושב ארבל.

ביחידות חיל הרגלים בגדוד השלישי

א ר ג ו ן ' נ ב ו '

הארגון החל את צעדיו בראשית 1945, בתקופת אימוני הבריגדה בפיוגי שבאיטליה. רוב חברי הארגון היו צעירים רווקים, ילידי הארץ, שהתגייסו בשנת 1942.

א ר ג ו ן ' מ ר ג ו ל י ן '

הארגון החל להתארגן בעת חניית הגדוד השלישי בפיוגי שבאיטליה בספטמבר 1945. ראשוני הארגון היו חברי בית"ר ואצ"ל מתל-אביב ויוצאי פלוגות הגיוס שקיבלו את הכשרתם הצבאית בראש-פינה.

ביחידות חיל ההנדסה

א ר ג ו ן י ח י ד ת ה ה נ ד ס ה 738

הארגון נוסד בשנת 1944. מייסדיו היו חיילים ששירתו ביחידה למעלה מארבע שנים. רובם היו ילידי מזרח אירופה ומרכזה שעלו לארץ כיחידים ושהו בה תקופה קצרה לפני גיוסם.

א ר ג ו ן ' ד ר ו ר '

ראשיתו של הארגון בפלוגות חיל ההנדסה REME 329 ו-529. הארגון הוקם כאשר שירתה היחידה במצרים, ואל החיילים לא הגיע מידע על ראשית רעיון התיישבות החיילים ועל ראשית ההתארגנות בארץ ובצפון אפריקה. המייסדים חברי תנועות נוער חלוציות שעלו סמוך למלחמה מאירופה וילידי הארץ.

ה א ר ג ו ן ל ה ת י י ש ב ו ת ב פ ל ו ג ה 544

הארגון נוסד בראשית 1944. ומטרתו הייתה להקים מושב שיתופי שישולבו בו ענפי חקלאות ומלאכה.

הארגון להתיישבות בפלוגה 743
הארגון נוסד באביב 1944 בעת ששירתה היחידה בשיקום טוברוק ההרוסה.

ארגון בצרה
הארגון קם מתוך יחידה 870 לציווד מכני בחיל ההנדסה Royal Engineers. ראשוני היחידה היו טרקטוריסטים חברי משקים בעמק יזרעאל, והחיילים עבדו בסלילת כבישים, בהקמת שדות תעופה ובהקמת ביצורים. הארגון נוסד בבצרה שבעיראק אחרי המלחמה. שמו ניתן לו על שם מקום ההתארגנות, ומטרתו הייתה להקים מושב שיתופי שתבריו יעסקו בחקלאות ובתעשייה קלה.

ביחידת המהנדסים המלכותיים
ארגון לקואופרטיב חקלאי-חרושת לדרפוס פוטו-ליטוגרפי 524
הארגון הוקם ביחידה 524. על הקמתו הוחלט ביוני 1943.

ארגונים שהוקמו לפני המלחמה אך הוכרזו כארגוני חיילים מאחר שרוב חבריהם היו מגויסים¹³⁴

ארגון 'החורש'
הארגון מנה חמישים חברים, שלושים מתוכם היו מגויסים. הארגון היה מורכב מבני נוער עולים שקיבלו את הכשרתם בנהלל, בכפר-יהושע ובבית-שערים.

ארגון 'קבוץ'
הארגון מנה עשרה חברים, חברי 'הקבוץ הארצי' ו'השומר הצעיר'.
ארגון 'לקבוץ'
הארגון מנה שישה-עשר חברים, חברי 'הקבוץ הארצי' ו'השומר הצעיר'.

ארגוני בני מושבים שמגמתם הייתה התיישבות במושבי הוריהם
ארגון 'בני אביחיל'
הארגון מנה חמישים חברים, רובם היו חיילים ומיעוטם היו נוטרים.

ארגון 'מרתביה'
הארגון מנה עשרים חברים, מהציתם בני המקום.

ארגון 'כפר ברוך'
הארגון מנה קרוב לעשרים חברים, חלקם חיילים וחלקם נוטרים.

ארגון 'תל-עדשים'
אין נתונים על מספר חברי הארגון. היה מורכב מחיילים ונוטרים בני המקום.

134 ארגונים אלה היו שייכים לקבוצים קיימים ובתום השירות חזרו לקיבוציהם או לקיבוצים אחרים. ההכרה בארגון כארגון חיילים הקנתה לחבריהם מענקי התיישבות מטעם המוסדות המיישבים: הסוכנות היהודית.

ארגוני חיילים שמגמתם הייתה הרחבת מושבים קיימים

ארגון תותנים
התארגן בסביבות חיפה, מנה עשרים חברים.

ארגונים שהתפרקו

ארגון דתי
מנה שלושה-עשר חברים.

ארגון 'אלומה'
מנה עשרים ואחד חברים.

ארגון 'נחלה'
מנה שמונה-עשר חברים.

ארגון בפלוגה ד' של הגדוד השני
מנה עשרים ושניים חברים.

ארגון קיבוצי
מנה תמישה-עשר חברים.

ארגון להתיישבות מצבא דרום-אפריקה - ארגון 'תלוצים חיילים' הרעיון לעלות לארץ-ישראל ולהתיישב בה התגבש בקרב חיילים יהודים בעלי רקע ציוני תלוצי ששירתו בדיוויזיה הדרום-אפריקאית בעת שהתאמנו במדבר המערבי. הארגון עלה להתיישבות בגליל והקים את קיבוץ מעיין ברוך ב-11 במרץ 1947.

ארגון 'נוטרי ציון'

הארגון נוסד בשנת 1945 על ידי חיילים משוחררים ממלחמת העולם הראשונה שהצטרפו עם שחרורם לשורות הנוטרים. אליהם הצטרפו שתי קבוצות: חיילים מהצבא הבריטי ונוטרים ותיקים. חברי הארגון היו ברובם תושבי ירושלים, ילידי תימן ויוצאי עדות המזרח. הארגון מנה עשרים וחמישה חברים, רובם מבוגרים בעלי משפחות מטופלות בילדים רבים עם בעיות כלכליות קשות. מטרת הארגון הייתה לצאת להתיישבות חקלאית בכפר, שראו בה את 'גאולת האדם עם גאולת האדמה'. ותיקי ההתיישבות לא רצו לקלוט את האנשים מגימוקים שונים. חברי הארגון גייסו לעזרתם את מנהיגי עדות המזרח, אך למרות פניותיהם רוב חברי הארגון לא הגיעו להתיישבות, ורק קבוצה קטנה הצטרפה למושב גאולים בשרון.